

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЗИЁДУЛЛА ҲАМИДОВ

*Ушбу рисола академик Гафур
Ғулом билан узоқ йиллар
ҳамнафас, ҳамфикр, шунингдек
доимо иззату эҳтиромларига
сазovor бўлган муҳтарам устоз
Қутбиддинхон ибн Муҳиддинхон
ибн Хожжа Валихон Эшон
хотираларига бағишланди.*

ҒАФУР ҒУЛОМ ПРОЗАСИ
ЛЕКСИКАСИ

ТОШКЕНТ – 2003

Рисолада ўзбек адабий тили тараққиётига улкан ҳисса қўшган академик, шоир ва ёзувчи Ғафур Ғуломнинг қутлуг юз йиллик юбилеи муносабати билан унинг насрий асарлари тили лексикаси илк дафъа тадқиқ этилмоқда.

Ёзувчи қаламига мансуб «Тирилган мурда», «Нетай», «Ёдгор», «Шум бола» каби асарлари тили лексикасига бағишланган ушбу китобчада истеъмол доираси чегараланган лексик бирликлар ва уларнинг функционал-услубий қўлланилиши, турли соҳаларга оид атамаларнинг мавзуй гуруҳлари, сўзларнинг бош луғавий ва мажозий (кўчма) маънолари таҳлил этилган. Шунингдек Ғафур Ғулом асарлари тилида ханузгача ўрганилмаган эмоционал-бўёқдор сўзларнинг ўзига хос айрим қирралари илмий кузатилди.

Рисола Олий ва ўрта мактабнинг ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиларига, филолог аспирантлар, магистр ва бакалаврларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори

Ҳамидулла Дадабосв

Тақризчилар:

Филология фанлари номзоди,
доцент

Мухаммаджон Қодиров

Филология фанлари номзоди,
доцент

Исҳоқжон Носиров

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети Ўзбек филологияси факультети Илмий-методик кенгашининг 2003 йил 23 апрел мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган (5 - сонли баённома)

СЎЗ БОШИ

Тафаккур ва фикрлашларимиз миллий ғоя асосида такомиллашадиган бир даврда ўз даври ижодкорларининг санъат ҳисобланган бадий асарлари тилини эндиликда тадқиқ этиш ишлари янгича услубда бошланди. Ғафур Ғулом ижодига муносабат, асарлари мазмуни ва моҳиятини тушуниш ҳар бир асарнинг ўзига хос сержило, пурмаъно, эмоционалликка бой жиҳатлари каби қирраларини очишга асосдир.

Президентимизнинг «Миллий тарихимиз ва умумбашарий тараққиёт равнақиға унутилмас ҳисса қўшган олиму фузалоларнинг мафкура ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақидаги қолдирган илмий, адабий мероси, фалсафий қарашларини ҳар томонлама ўрганиш зарур» деб айтган даъватлари, албатта, моҳир сўз санъаткори Ғафур Ғулом меросини унинг назмий ва насрий асарлари каби етук мутафаккирлар ҳаёти ва ижоди уларнинг илмий, тарихий, фалсафий, диний, ахлоқий қараш ва ғояларига илмий муносабати каби масалалар ўрганилиши ниҳоятда зарур эканлигига ишоратдир.

Она тилини пухта ўрганиш ғоявий-тарбиявий ишлар орасида энг асосий масалалардан ҳисобланади. Ўз навбатида миллий тилни чуқур ўзлаштириш, унинг адабий манбалари тилини маҳсус тадқиқ этиш тилшунослик фанининг асосий вазибаларидан биридир. Шу маънода турли даврларда яратилган етук ижодкорлар асарлари тилини миллий тил манбаи сифатида чуқур ўрганиш, унда қўлланган ҳар бир сўзнинг бош луғавий ва кўчма, яъни матний маъноларини аниқлаш, сўзнинг эскириши, фонетик, грамматик, лексик архаиклашиши, даврлар ўтиши билан маънонинг кенгайиши ва торайиши, янги маъно касб этиши, асар руҳиятига хос ижодкор ички туйғуларини тушуниш каби тил билими билан боғлиқ масалаларни илмий асослаш муҳим тадқиқотлардан биридир.

Ижодкорнинг турли мавзуга бағишланган бадий асарларида бадийликни ошириш, шу билан бирга ўқувчида реал тасвирий ҳолатни ишонтира билиш, эмоционал – бўёқдор

сўзлардан фойдаланиш, турли соҳаларга оид сўз ва атамаларни соҳа мутахассиси даражасидан ҳам ортиқ ўзига хос услубда адабий тил нормаси сифатида тасвирлай олиш сўз санъаткоридан катта маҳорат талаб этади.

Академик Гафур Ғуломнинг бадний асарларида ҳаётнинг турли жабҳаларига тааллуқли бўлган сўз ва атамалар ижодкор услубга хос ўз бадний ифодасини топган. Бу эса, албатта, сўз санъаткорининг дунёқараши билан боғлиқ кузатувчанлик, турли соҳаларга бўлган қизиқувчанлик, айниқса, гуманистик гоялар билан йўғрилган ижтимоий, табиий соҳаларга нисбатан чуқур мулоҳазакорлигидан дарак беради. Ҳақиқатан ҳам Гафур Ғулом асарларидаги оддий халқнинг майда қосибликдан тортиб, бозор муомаласи, савдо-сотик билан боғлиқ ўзаро муносабатларни, шунингдек турли тоифадаги инсонлар ҳаётида рўй берган ҳодисалар, ижтимоий-иқтисодий масалалар тафсилоти ижодкор тафаккурида, чуқур жой олганлиги кишини ҳайратга солади.

Ўзбек адабий тилининг бугунги тараққиёт даражаси унинг тарихий-тадрижий ривожланиш босқичлари билан белгиланади. Ўзбек тилининг бойиш жараёнларини кузатиш бадний асарнинг тил ва услуб хусусиятларини диахироник ва синхироник аспектда ўрганиш тилшунослик фанининг асосий вазифаларидан биридир. Бадний асар тили муаммоси ўзбек филологиясининг оқсаётган соҳаларидан биридир. Бу муаммоларни тўғри ва изчил ўрганишга қаратилган ишларни кучайтириш муҳим масалалардан ҳисобланади.¹ Наср тили маълум миқдорда назм тилидан фарқ қилади. Наср тилида маълум жойи хусусиятларини яратиш жараёнида қаҳрамонлар нутқи орқали диалектан сўзлар, касб-ҳунарга хос атамалар, жаргонлар ва шунга ўхшаш лексик воситалардан кен фойдаланиш мумкин. Наср тили лексик жиҳатдан бадний услубнинг ажрлино турувчи туридир. Бу жанрга хос хусусият ҳар бир надрини ўзинга хос лексикасида намоён бўлади. Юқоридани наифалардан келин чиқно «Гафур Ғуломнинг насрий шеърлари тили лексикаси» ни тадқиқ этишда буничаги масалаларга эстетикани қаратиш зарурлиги сезилди:

¹ Гафур Ғуломнинг «Ўзбек адабий тили тарихи ва асослари» «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1987, 3-сон, 10-бет.

- Фафур Гулом асарлари тили лексикаси ҳанузгача ўрганилмаган.

- XX аср 30-йиллар ўзбек адабий тили хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ёзувчи насрий асарлари лексикасини ўрганиш ўзбек тили тараққиётининг ўзига хос жиҳатларини ёритиш учун аҳамиятлидир.

- Сўз санъаткорининг насрий асарларида фалсафий, ахлоқий, таълимий мушоҳадалар ёритилгани бонс, халқнинг ўша муҳитдаги дунёқараш, эътиқоди, миллий урф-одатлари, тафаккури ҳақида маълумот берувчи манба ҳамдир.

- Ёзувчи асарларида ўзбек адабий тилининг тўлик шаклланиш жараёнларини ақс эттирувчи лексик бирликлар шевага оид нутқий ўзгачаликлар, ёзувчи томонидан ҳосил қилинган ўзига хос эмоцинал-бўёқдорликлар, айниқса қадимги туркий эски ўзбек тилига хос тил бирликларининг фаол ишлатилгани кўринади.

Фафур Гулом насрий асарлари тили лексикасини махсус ўрганишда куйидаги масалаларни ёритиш кўзда тутилди:

- 1) насрий асар тили ҳақида умумий маълумот бериш;
- 2) бадиий асар тили лексикасини ўрганишнинг ўзига хос тамойилларини белгилаш;
- 3) сўз санъаткорининг ўзига хос сўз қўллаш услубини аниқлаш, ундаги жонли халқ тилига хос хусусиятларни топиш;
- 4) насрий асарлардаги экспрессив – бўёқдорлик тил бирликларини таҳлил этиш;
- 5) асар тилида эскирган, архаиклашган сўзлар семантик тараққиётини аниқлаш;
- 6) асар лексикасини тематик гуруҳларга ажратишдан иборат.

Фафур Гулом насрий асарлари тили лексикаси ҳанузгача махсус ўрганилмаган.

ҒАҒУР ҒУЛОМ СЎЗ САНЪАТКОРИ

Ғафур Ғулом мумтоз адабий манбаларни чуқур ўзлаштирган ижодкор алломадир. У эски ўзбек ёзувида битилган мумтоз адабий асарларни, илмий, тарихий китобларни эркин мутолаа қилар эди. Улар ҳақида чуқур илмий мулоҳазалар юритган тадқиқотчи ҳамдир. Академик Ғафур Ғуломнинг Ал-Хоразмий, Ал Беруний, Абу Али Ибн Сино, Лутфий, Отоий, Саккокний, Дурбек, Амир Алишер Навоий, Мирхонд, Хондамир ва бошқа алломалар ҳақида ёзган илмий мақолалари фикримизнинг далилидир.

Хусусан, эски ўзбек тили қонуниятларига риоя қилиш, эски ўзбек ёзувини тўғри ўқишга ундаш мақсадида «Атоий эмас, Отоий мақоласи, бадийятни ҳис этиш, уни теран тушуниш, мумтоз бадний воситалардан яқиндан хабардор бўлиш мақсадида «Навоий ва замонамиз», «Буюк устоз», «Икки Машраб», шонр айбланди (Фурқатнинг Ҳиндистондан ёзган хатлари хусусида), Муқимий мактуботлари, «Поэтикамизни тобора такомиллаштирайлик» номли йирик монографик тадқиқотлар даражасидаги илмий мақола ва маърузалар билан чиқишлари шулар жумласидандир. У Шарқ тилларидан араб тилини яхши билган айниқса, форс-тожик тилида ижод қилган Рудакий, Фирдавсий, Умар Ҳайём, Саъдий Шерозий, Ҳофиз, Мирзо Бедил қаби машҳур сўз санъаткорлари асарларини мутолаа қилиб, баъзиларини таржима этиб, маънавий озикланди. Булар ҳақида ҳам оригинал илмий салоҳиятга эга бўлган тадқиқотлар яратди. Унинг «Тарихий муносабатлар (Жомий, Низомий, Хисрав Дехлавий ва Навоий кабилар ҳақида), «Шайх Мислиҳиддин Саъдий Шерозий» ва бошқа бир қатор мутафаккирлар ҳақида илмий мулоҳазалари фикримизнинг далилидир. Ғафур Ғуломнинг бадий асарлари тилининг оригиналлиги шундаки, ҳар бир сўзни хоҳ у соф туркий, хоҳ арабий, хоҳ форсий сўз бўлсин, улар ижодкор томонидан мазмунан чуқур ўзлаштирилиб, ўз матний мазмундорлигини эгаллаган, ҳар бир асар руҳидан келиб чиқиб ўринли ишлатилган. Шоирнинг назмий ва насрий асарларининг ҳар бири ўзига хос оригинал усулда яратилганлиги ҳам ана

шундадир. Ёзувчи бадий асарларида қўлланилиши чегараланган лексикага оид махсус профессионал, касб-ҳунарга оид сўзлар, диалектизмлар, жаргонлар, тарихий ва архаик каби эскирган сўзлар ниҳоятда ўринли ишлатилганлиги билан ҳам характерлидир. Бу эса она тилимиз лексикаси бойлигини кўрсатиши билан унутила бораётган сўзларни қайта тикланишига ҳам имконият туғдиради.

ҒАФУР ҒУЛОМ АСАРЛАРИ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

Етакчи ёзувчилар асарлари тилини ўрганмай туриб, шу ёзувчилар мансуб бўлган халқнинг тарихини мукамал билиб бўлмайди. Масалан, Россия тарихини Пушкин асарлари тилисиз, Англия тарихини Шекспир, Байрон асарлари тили таҳлилсиз тушунарли бўлмайди.² Ўзбек халқининг тарихини чуқур билиш эса Навоий, Бобур ва бошқа етук ижодкорлар тилини ўрганиш билан боғлиқдир. Ўзбек адабий тили ўтмиши, ҳозирги ҳолати, ижодкор яшаган давр тилининг умумий йўналиши ва ривожланиш қонуниятларини белгилашда, тилда рўй бераётган жараёнларни ўзида акс эттирган моҳир сўз санъаткори Ғафур Ғулом асарларидаги ўзига хослик, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Каҳҳор асарлари тили каби миллий адабиётимиз учун керакли сўзларни танлай билишда конкрет тасвирдан кенг умумий планда фойдаланишда намоён бўлган. “Ғафур Ғулом сўз санъати устида кунт билан ишлаганлардан бири”.³ У ўз асарларида жозибадор манзара яратиш мақсадида сўзнинг ҳиссий кучини ошириб, кишида ҳис-ҳаяжон уйғотиб хайратда қолдирадиган реал ҳаётий ва жонли лавҳалар тасвирида намоён этади.

Ғафур Ғулом прозаси ўтган асрнинг 30 - йилларидан эътиборан миллий тил элементларидан маҳорат билан фойдаланишга бадий тасвирни индивидуал бўёқлар асосида ҳиссиётни конкрет деталлар билан беришга эриша олган эди.

² Фозилов Ҷ. Ҳаёт ҳақиқати ва сўз қудрати. Ўзбек тили ва адабиёти. - 1979. 1-сон, 14 - бет.

³ Шоабдурахмонов Ш. Моҳир сўз санъаткори. Ўзбек тили ва адабиёти. - 1973. 4-сон, 15 - бет.

Унинг бу даврларда яратилган “Нетай“, “Гирилган мурда“, “Ёдгор“, “Шум бола“ ҳамда пёса, ҳикоя ва фелъетонлари каби қатор насрий асарларидаги образлилик, реал тасвирийлик ўқувчини ўзига сирли тортади, сеҳрлайди. Улкан ёзувчи ўз асарларида ҳар бир сўзни, иборани ўринли қўллаб воқеа тафсилоти, қахрамон хатти-ҳаракати, унинг исми-шарифи, жой номи, манзара тасвирларида аниқлик бўлиши билан бирга чуқур бадийлик устунлик қилган. Бунда барча учун умумий, кундалик ҳаётда зарур нарса ва ҳодиса тафсилотларни англаувчи сўзлар халқ жонли тили асосида бадий ифодаланган.

Ўзбек тилининг луғат таркиби ниҳоятда бойдир.⁴ Шунинг учун ижодкорлар ўзбек тили лексик бойлигидан керакли сўзларни эркин, танлаб олиш имкониятига эгадирлар.

Ғафур Ғулом асарлари тилидаги баъзи сўзларнинг матний маънолари ўқувчини бир мунча фикрлашга ундайди. Масалан:

Яна ўша *талоқ столига* яқинлашдик (“Ёдгор“. 7); “Омон бўлсанг пишарсан, бу таптингдан тушарсан“, улар ҳам ёшликнинг *таху тақосини* йиғиштиргандан кейин, зора боланинг қадрига етса (“Ёдгор“. 11).

Ғафур Ғулом асарлари тилида воқеа-ҳодисаларни реал тасвирлаш мақсадида арабий, форсий, қадимги, эски туркий тиллардаги лугавий бирликлар аслидагидек айнан қўлланган. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида кам учрайдиган кўтармачи (оптом), пахтафуруш (пахта сотувчи), газ (узунлик ўлчови метр), хўка (ёғ идиш), бўйинча (тегдош), қўндоқ, яқтак, лина, гуппи, мурсак, савағич, чирмандачи, кучала, ирвит каби лексемаларнинг баъзилари қадимги, эски туркий тиллари даврида бош маънода қўлланган бўлса, баъзилари эски ўзбек тилида кўчма маънода ишлатилган. Аслида ҳам бадий асар тили моҳиятан таъсирчан эмоционал - экспрессив тилдир. Ғафур Ғулом асарлари тилининг муҳим хусусиятлари тўғрисида акад. Ш.Шоабдурахмонов шундай дейди: “Бадий асарга хос бўлган бу тасвирийлик, образлилик ва бошқа

⁴ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тили лексикологияси Тошкент: Фан, 1981. 42 - бет.

хусусиятлар умумий тил материали ёрдами билангина эмас, балки Гафур Гулом сайқал берган тил ва сўзнинг кучи, кудрати билан яратилган. У ишлатган сўзлар, иборалар, алоҳида олганда оддийгина сўз, аммо асар тўкимасида... пурмаъно сўз ва иборалар, уларнинг турли жилоланишидан яратилган“.⁵

Гафур Гулом асарлари тилнинг образли ифода воситалари тизимида сифатлаш алоҳида эътиборни тортади. “Ёзувчи индивидуал нутқ сифатлашларини бирор нарса ва ходисани образли гавдалантириш, бир турдаги предметларнинг ўзига хос айрим белги, хусусиятларини ёрқинлаштириш мақсадида қўллайди“.⁶ “Ёдгор“ асарида тўғри маъноли сифатлаш ҳамда кўчма маъноли сифатлашлардан бир тушунчанинг номини ифодалашда фойдаланилган:

Мен ҳам *жимжит* кўчада ёлгиз бормоқдаман (3).

Пашша учмаган тилсиз кўчада кетиб бормоқдаман (3).

“Ёдгор” асарининг қаҳрамони Жўранинг характер, хусусиятларини кўрсатиш мақсадида куйидаги сифатлашларни қўллайди.

1. Бошқа хил тарбия беришга мен сингари *дунё кўрмаган бўйдоқ* йигитнинг чораси йўк (13).

2. Ҳарбий хизматга чақирилганимда *саводли*, ҳисобдан *тўрт амалигига биладиган оддий бир* йигитча, яна тўғриси, *олди очиқ яқтак кийган ялла бедард* ўспирин эдим (15).

3. Ахир, ўртоқлар, ўзингиз ўйлангиз, бундан икки ярим йилгина илгари ҳамма нарсдан беҳабар, боғ кўчаларида *ялласини тортиб юрган чапани* йигит, бугун ҳарбий академиянинг медицина факультетида профессорлардан лекция тинглаб ўтиради! (22)

4. Гўё сўқир паҳса деворлардан шафтолилар мўралаган узун ва жимжит богкўчанинг *ялла бедард чапаниси* эдим (48).

“Ўта образли метафорик сифатлашлар предметларнинг ҳақиқатда бўлмаган ва бўлмайдиган белги - хусусиятларини

⁵ Шобдураҳмонов Ш. Мохир сўз санъаткори. Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 4 - сон, 15 - бет.

⁶ Мукаррамов М. Ўзбек тилида сифатлаш. Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 6 - сон, 38 - бет.

аниклайди“.⁷ Гафур Гулом ҳам ўз ижодида индивидуал нутк сифатлашларини яратган: Баланд - баланд **сўқир** пахса деворлар оша кўча томонга шафтоли, олхирот, баъзан аймақи тоғузумлар осилиб тушган (3). Ана - унинг кип-қизил ва кичик лабларида мени халигача мафгун қилган биринчи ярим табассумнинг **ёввойи** излари (3).

Гафур Гулом лексикасида турли касб - хунарга оид сўзлар, этнонимлар, диалектал сўзлар, жаргонлар, истеъмолдан чиққан, аммо ўрни билан услубий талабларга кўра қўлланувчи сўзлар (оловни жўнаштириб кетмоқ, шилингпоча, ширава), янги кашф этилган нарсалар атамаси, архаик (ёнчиқ) ва тарихий сўзлар (гулом), бошқа тилдан ўзлашган сўзлар фаол қўлланган.

Шоир асарларида қўлланган турли соҳаларга оид сўзларни лексик - семантик жиҳатдан бир неча ўнлаб гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: киши исмлари, лақаблар, этнонимлар, косибликка оид атамалар, куш номлари, инсон аъзолари номлари, хўжалиikka оид атамалар, ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар дунёсига оид атамалар, ижтимоий - сиёсий, ҳарбий атамалар, маросим номлари, ўлчов, огирлик, масофа, савдо-сотиққа оид атамалар, кийим - бош атамалари, қавм-қариндошлик атамалари, таом номлари, мева номлари, дори-дармон, мато номлари, фаслларга оид сўзлар⁸ ва б.

Гафур Гулом асарларида атоқли отларнинг деярли барча типлари мавжуд: антропонимлар (исм, лақаб, фамилия): Ёдгор, Саодат, Жўра, Абдуғани, Обид, Йўлдош, Меҳри, Омон, Карим қори, Абдуллахўжа, Туроббой, Салимбой, Миразиз, Ёқуббек, Батибуви, Ойша чевар,...

Топонимлар (кишилар томонидан аталган табиий географик номлар): Тошкент, Тиконлиmozор, Қўргонтеги, Қоратош, Яланқари, Олмазор, Девонбеги, Қашқар, Ирбит, Саъбон, Ачаобод,...

Зоонимлар (ҳайвон ва бошқа хил мавжудотларга берилган номлар) : кумри, саъва, булбул, майна, миққий, қирғий, қарчиғай, тўти, чумчук,

⁷ Мукаррамов М. Кўрсатилган маъна 39 - бет.

⁸ Бу ҳақда «Гафур Гулом насрий асарлари лексикасининг мавзуйи гуруҳлари» кисмида тўлиқ тўхтадик

Астропонимлар (осмон жисмларидан юлдуз кабиларга берилган номлар): Мезон, Етти қароқчи, Хулқар, Сомончининг йўли

теонемия (диний, афсонавий тушунчалар атамаси):

фитонемия (ўсимликларга берилган номлар): гулбеор, гулрашно, гулсафсар, гулҳамишабахор, кўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул ва бошқалар.

Ўзбек тилшунослигида атоқли отларнинг антропонимика соҳасида Э.Бегматов, Х. Азаматов, А. Мухторов, Г. Сатторов, Э. Қиличев, Н. Хусанов ва бошқа олимлар томонидан анчагина ишлар қилинган.⁹ Шу билан бир қаторда, ўзбек номшунослиги бўйича олиб борилаётган ишларнинг ҳали етарли даражада эмаслиги ва бу соҳада ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларнинг долзарблиги бир гуруҳ олимларимиз томонидан билдирилганлигини эътиборга олиб¹⁰, Фафур Ғуломнинг антропонимлардан бадийий ва услубий мақсадларда фойдаланиш маҳоратини очиш, унинг асарларида қўлланган киши номлари, лақабларининг этимологик ва маъновий хусусиятларини тавсифлаш, лақабларнинг номинативлик ва экспрессивлик хусусияти ҳамда вазифалари, шунингдек номшуносликнинг юқорида санаб ўтилган бир қатор қисмлари каби масалалар ҳам етарличи тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мазкур матнда шоир Ёдгор исмининг кўйилишини қуйидагича ифодалайди:

- Оҳ, онагинанг ўргилсин, болам, сен энди саллотга кетаётибсан, худоё-худовандо, ёмон кўздан сақласин... Худо

⁹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дис. канд. филол. наук - Ташкент, 1965 ; Шу муаллиф. Ўзбек номларининг илмози. Тошкент, 1970 ; Мухторов А. Атоқли отларнинг турдош от асосида ҳосил бўлиши. "Ўзбек тили грамматик қурилиши ва стилистикаси масалалари". Илмий мақолалар тўплами. Самарқанд, 1966 ; Қиличев Э. Айниқ асарларидаги антропонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1978; Сатторов Г. Тюркский пласт узбекской антропонимии. Автореф. дис. канд. филол. наук. - Ташкент, 1990 ; Хусанов Н. XV аср ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари. 1 китоб, Тошкент, 1996; Раҳимов С. М. Хоразм минтақавий антропонимияси. Филол. фан. ном. дисс... автореф. Тошкент, 1998; Худоёназаров Н. Антропонимларнинг тил дугат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик - услубий хусусиятлари. Филол. фан. ном. дисс. ... автореф. Тошкент, 1998.

¹⁰ Бегматов Э., Хусанов Н., Ёқубов Ш., Бокиев Б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992, 5-6 -сон, 21 - 27 - бетлар.

душманингни хору зор қилсин. Ишқилиб, ўққа учиб кетмагин. Ўртоқларинг билан енгинглару енгилманглар. Мен ўғлимнинг отини эҳтиёт шартдан **Ёдгор** кўйдим. Сендан қоладиган туёққина. Яхши ҳам шу бола дунёга келган экан, сени кўргандек бўлиб юраман, хидинг димоғимдан кетмайди, - деб йиғлар эди (“Ёдгор“. 15).

Ёки: Ғафур Ғулом Обид исмига мулла сўзининг кўшиб айтилишини куйидаги матнда ойдинлаштирган:

Бу ёққа қара, **мулла Обиддан** қочмай кўя қол. Қизимнинг домласидан ҳам қочасанми? Саодатингни ҳам чакир, ўзининг кунда кўриб юрган домласи-да! (“Ёдгор“. 27).

Шунингдек, шоир асарлари тилида бир қатор лақаблар ҳам қўлланганки, улар асосан кишининг ташқи киёфаси (Иброҳим полвон, Аҳмадали кал, Азим пучук, Илёс бўрдоқи) га, характери (Карим жинни, Йўлдош шилким, Пўлатхўжа муғомбир, Абдулла дулвор)га, касб - кори (Илҳом самоварчи, Ойша яллаци, Турсун пичоқчи, Зиямат гузафуруш, мулла Обид)га, диний унвон билан боғлиқ лақаблардан (Шамси домла, Раҳмат хожи, Солиҳбой сўфи) ҳамда ижобий ёки салбий хислатларига қараб ишлатилган. Шунингдек, баъзи лақабларнинг номланишига аниқлик ҳам киритган: Жинниларнинг ичида ўзига хос тантиқларидан бири **Майрамхон** эди. Асли исми **Маматрайим** бўлиб, **халққа “эрка “ бўлганидан “Майрамхон“ деб атар эдилар**. (“Шум бола“. 131).

Тепамизда саман отга минган, мошкичири соқолли, **бурни худди пахталик тунга қадалган тугмадай ичига ботиб кетган пучук** бир киши қамчи ўйнатиб, сиёсат қилар эди... **Азим пучук** деган бой экан. У от билан пахталарини кўриб юриб, шу фалокатнинг устидан чиқиб қолибди (“Шум бола“. 209).

Ғафур Ғулом ўз асарларида қайси сўзни қўлламасин, қандай иборадан фойдаланмасин, уларнинг ҳаммасини аниқлик ва конкретлик ҳосил қилишга бўйсундиради. Масалан: Шоир “Ёдгор“ асарида кенг истъёмолдаги **ёввойи** сўзини образ ва манзара яратиш мақсадида маҳорат билан ишлатганки,

натижада у сўз матн талабига асосан ўз маъносидан чиқиб, **сохта** маъносини англадиб, бадийлик яратишга хизмат қилган. Масалан, Ана – унинг қип-қизил ва кичик патларида мени ҳалигача мафтун қилган биринчи ярим табассумнинг ёввойи излари («Ёдгор» 71).

Маълумки, **гандиракламоқ** феъли **мувозанат сақлай олмай, чайкалиб, этак - теңтак қадам ташлаб юрмоқ** маъносини англатади¹¹. Шоир бу сўзни **ти**л сўзи билан семантик муносабатга киритади. Лекин **тили гандираклаб**, айтмоқчи бўлган гапини айтолмас эди (“Ёдгор”. 28).

Соф лінгвистик нуктаи назаридан қаралганда **тили гандираклаб** сўз бирикмаси анормал ҳолат, чунки семантик мослашув талабига кўра **тили** сўзи **айланиб // айланмай** сўзи билан семантик валентлик ҳосил этади. Бу бирикмадаги **гандираклаб** сўзи ўзи боғланган сўз ифодалайдиган тушунчани таъкидлаб кўрсатади. Бу таъкид айна бирикманинг ғайриодатийлигига кўра яна ҳам кучаяди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, **тили айланиб // айланмай** бирикмасига караганда **тили гандираклаб** бирикмасида эмоционаллик кучли.

Шоир **карвон** сўзини семантик муносабатга киришмайдиган **турналар, гозлар** сўзлари билан боғлайди: Осмонда шимолдан жанубга қараб Сомон йўли бўйлаб **турналар, гозлар карвони** учиб ўтади (“Ёдгор “42). **Карвон узоқ жойларга юк ва одам ташувчи ҳайвонлар, аравалар ва уларни бошқарувчи шахслар тўдаси, қатори**¹² маъносини ифодаласа-да, шоир кенг истеъмолдаги бу сўзни юк ва одам ташимайдиган турна, ғоз сўзлари билан семантик муносабатга киритиб, образ ва манзара яратишда фойдаланган.

Ўзбек адабий тилида **шод, хурсанд** маъносини ифодалайдиган **чог** сўзи **вақти чог, димоғи чог, кўнгли чог** сўз бирикмаларини ҳосил этса-да, лекин **шод уй, хурсанд уй** сўз бирикмаларини ҳосил этмайди. Шоир эса бу сўзни семантик муносабатга киришмайдиган **уй** сўзи билан ўзаро

¹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. Москва : “ Ўқитувчи “. 1981. 184 - бет.

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. Москва : “ Рус тили “. 1981 369 - бет.

боғлайди: Мен сени ким кўрганга мактаб оркангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам, аммангнинг кизига совчи юбориб унаштириб қуйган бўлсам, сен жувормак ахир **чоғ уйимга** онасининг тайини йўқ болани кўтариб келсанг (“Ёдгор“. 12)

Юқорида кўриб ўтилгандек, Ғафур Ғулом ижодида кенг истеъмолдаги сўзлар ҳам муайян стилстик таъкид олади. Бунини қуйидаги мисолда ҳам кузатиш мумкин: Отпусага кетувчилар учун махсус чақирилган кечада ўртоқлар билан, муаллимлар билан, бизни тарбия қилган командирлар билан **иссиқ-иссиқ қучоқлашдик**, ўпишдик, хайрлашдик (“Ёдгор“.18).

Мазкур матндаги **иссиқ-иссиқ** сўзи **қучоқлашмоқ** сўзи билан семантик валентлик ҳосил этмайди. Чунки **иссиқ - иссиқ** сўзи **емоқ, ичмоқ** сўзлари билан семантик муносабатга киришади. Лекин шундай бўлса-да, шоир **иссиқ-иссиқ** сўзини **қучоқлашмоқ** сўзи билан боғлаб бадийлик ҳосил этган.

Шоир асарлари тилида **кисавур, ўғри**, қўли эгри луғавий birlikлари ҳам семантик жиҳатдан фаркланади: **Кисавур** билан ўғрининг тавбаси тавба эмас (“Шум бола“.157). Бирорта **ўғри** ёки **қўли эгрининг** ҳадди бормикин, бир мусулмоннинг мулкига, номусига таадди қилса (“Шум бола“. 258). Бу ўринда шоир қўли эгри деганда кисавурни назарда тутган. Ҳозирги ўзбек тилида эса қўли эгри ибораси ўғри ҳамда кисавур маъносини англатади.

Шунингдек, асар тилида бир хил луғавий маънога эга бўлган нонвойлик ҳамда нонвойхона сўзлари қўлланган: Уруш бўлгани билан, нарх-наво ошгани билан, нонвойхоналарни ер ютиб кетгани йўқ.

Рўмолчани елкага солиб, нонвойликка қараб югурдим (“Шум бола“. 261)

Новвойлик сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да тарихий сўз сифатида берилиб, нон ёпиладиган ва сотиладиган жой маъносини англатади. Новвойхона сўзи нон ёпиладиган жой, корхона маъносини ифодалайди¹³.

¹³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. Москва: “Рус тили“. 1981. 506 - бет.

Мазкур изоҳлардан англашиладики, нонвойхона ва нонвойлик сўзлари семантик жиҳатдан фарқлаенса-да, Ғафур Ғулом асарида эса улардан вариант сифатида фойдаланган.

Шунингдек, асар тилида ишлатилган баъзи сўзларнинг маъноси ҳақида фикр билдирмоқчимиз. Қиёсланг:

1. Мен жимгина қулоқ солиб, ўчоқнинг ёнига чўккайиб, ўт қалаштирмоққа бошладим (“Шум бола“. 137)

2. Ўтнинг тафтига липпамдаги ёғ эриб, почамдан оқмоқда экан (“Шум бола“. 137).

Юқорида келтирилган 1 - мисолдаги ўт сўзи ўтин сўзи ўрнида қўлланган бўлиб, қалаштирмоқ сўзи семантик валентлик жиҳатидан ўтин сўзи билан боғланади. Шунинг учун бу мисолда ўтин сўзи қўлланиши лозим эди, деб айта оламиз.

Ўзбек адабий тилида маълумки, *бирор жойда ёки бирор иш - вазифада узоқ тура олмайдиган, қўнимсиз маъноси тунроғи енгил* ибораси билан ифодаланади¹⁴. Шоир бу иборани қайта ишлайди ва *қиз боланинг тунроғи енгил бўлади* тарзида қўллаб, “қиз бола бирор йигит билан гаплашса тез гап - сўз бўлиши мумкин“ маъносини образли ва таъсирчан кўрсатишга эришган. Бизнинг кўпинча бирга юривимиз Саодатнинг отасига ҳам эшитилибди. У акам билан учрашиб: “Энди, булар ишнинг бўлгани яхши, *қиз боланинг тунроғи жуда енгил бўлади*. Жўравой бу йил ўқишдан қола қолиб, тўйни қилиб кетгани маъқул бўлар эди, “Тўй қачон?“, деб сўрайверганларидан жуда зерикдим“, - деган эмиш (“Ёдгор”. 36).

Ўзбек адабий тилида *гўр қазимоқ* бирикмаси ўликни кўмиш учун қазилган чуқур маъносини англатади. Ғафур Ғулом бу бирикмани кўчма маънода қўллаб, шахсга эмас, балки предметга нисбатан ишлатади: Шу билан бу *ҳикояга гўр қазийлик-да*, юрагимиздан сидириб ташлайлик (“Ёдгор“. 47). Мазкур матндаги *ҳикояга гўр қазимоқ* синтактик бирлиги ҳикоянинг тарихини ҳеч қачон эсламаслик, бутунлай эсламаслик маъносида қўлланган.

¹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 том. Москва: “Рус тили“. 1981. 247 - бет

Шоир “Ёдгор“ асари тилида *уйга беркитиб қўймоқ* бирикмасини *ўқшишга рухсат бермас эди* маъносида қўллайди. Биз буни матнга боғласак, фикримиз янада ойдинлашади: Сизга бир янги хабар: ўзингизга маълум, мен бошланғич мактабни битиргандан кейин, ота-онам ўқишимни давом эттиришимга розилик бермай, *уйга беркитиб қўйган эдилар*. Бу йил нима учундир, ё менга раҳмлари келдим, ё ўртоқларимнинг илтимосларини қабул қилдиларми, *ўқишимга ижозат бердилар* (“Ёдгор“. 23). Мазкур матндаги *уйга беркитиб қўймоқ* бирикмаси сўзлашув нутқига хос бўлиб, уни *ўқишимга ижозат бермадилар* тарзида қўллаган. Шоир кетма - кет қўлланган мазкур синтактик қурилмаларда *уйга беркитиб қўйдилар* ва *ўқишимга ижозат бердилар* бирикларидан контекстуал антоним сифатида фойдаланган.

ЭМОЦИОНАЛ - БЎЁҚДОР СЎЗЛАР ВА УЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ҚЎЛЛАНИШИ*

Сўзловчининг ҳис - эмоцияларини ифодалаш хусусиятига эга бўлган сўзлар; эмоционал бўёқдор сўзлар эмоционал лексикани ташкил этиб, уларсиз бадий асарни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбек тилининг эмоционал лексикаси маълум даражада тадқиқ этилган.¹⁵

Бўёқдор лексик қатламга доир сўзлар воқеликка сўзловчининг икки хил субъектив эмоционал муносабатини ифодалайди:

1) ижобий эмоционал муносабат; 2) салбий эмоционал муносабат.

Ижобий эмоционал - экспрессив бўёқдор сўзлар сўзловчининг нарса, белги ёки ҳаракатга бўлган турлича

¹⁵ Абдуллаева А. Эмоционально - экспрессивная лексика в современной узбекской прозе. Автореф. канд. дисс., Самарканд, 1968. Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1980.

*Ушбу кимс фил. фан. номзоди М. Холбосева гўплаган (картотекаси) мисолларидан фойдаланиб, ҳамкорликда таҳлил этилди.

ижобий муносабатини ифодалайди¹⁶. Масалан: Унинг овози чертилган жонон косадай жаранглар эди (“Ёдгор”.3). Ёшлик китобининг *зарҳал* саҳифаларида юрак тенишлари қайд қилинган бу сатрларни умрдай майда тўлқинлар билан оқиб бораётган ариқчага термилиб тингладим (“Ёдгор”. 4). Хаст эшоннинг кичик хотинлари ўн еттига етар - етмас, жуда ҳам *қулишг ўргилсин* (“Шум бола”. 188). *Оёқ - қўлишг чаққонгина эпчи* йигитсан (“Шум бола”. 189). Юрак уришлари билан *зориқиб - зориқиб* кутганим - Саодат! (“Ёдгор”. 40).

Ғафур Ғулом асарлари тилида ижобий муносабатни англатувчи қуйидаги сўзлар - *жоним, мулла ака, тақсир сўзлари хурмат маъносини ифодаласа, дўндиққинам, оппоқ ўғлим, болагинам, онанг ўргилсин, ҳолагинанг ўргилсин, ҳоланг айлансин, барака тонгур, бўйингга қоқиндиқ, айланай, теңтакқинам, болагинам, ўргилай, худо урган қўли очиқ¹⁷, бўйингдан гиргиттон бўлиб кетай, балли азамат, кўзичоқларим, қаригим, тойлогим, чирогим, қўлишг ўргилсин, онагинанг ўргилсин, отанг айлансин, ойимчахон, ойимпошини, оппоққинам, барака тонгурлар, бутам¹⁸* каби луғавий бирликларда эркалаш маъноси мавжуддир.

Салбий муносабатни ифодаловчи луғавий бирликларда сўкиш, ҳақорат қилиш, менсимаслик, киноя, пичинг, кесатик маънолари англашилади: Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг *афти башарасини* айтмайсизми! *Бет*ларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, *башараларидан* “нур” ёғилиб туради (“Шум бола”. 144). Бир огиз хабар бериб қўйсанг *ўлармидинг!* (“Шум бола”. 146). Худоё, сени *отангишг арвоҳига солдим* (“Ёдгор”. 12). - Киши қаригандан кейин *эзма* бўлиб қолар экан-да, менинг болам, дегандан кейин, менинг болам (“Ёдгор”. 12).

Ғафур Ғулом асарлари тилида салбий эмоционал - экспрессив бўёққа эга луғавий бирликлар қуйидагича: *бевафо, йигитча, аврамоқ, таитиқ, сатанг, чайқовчи, лақалов, жувон*

¹⁶ Шоябдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. -Б. 134.

¹⁷ Мисоллар қуйидаги асарлардан олинди: Ғафур Ғулом. Ёдгор. Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

¹⁸ Ғафур Ғулом. Асарлар. Ўн томлик. Бешинчи том. Тошкент, 1973.

тушмагур, худо урган ўжар, бебошвоқ, ўлимтик, етти отамнинг гўрига гишт қаламоқ, парайисини тунга айирбош қилмоқ, чақагини учирмоқ, майна бўлиб қолмоқ, оби дийда қилмоқ, жаврамоқ, йигит ўлгур, жувонмарг, тусингни ел емасин¹⁹; номард, наст, ўлгур, зумраша, ахмоқ, маккор башара, башараси беҳаё, ҳароми, даюс, надар лаънат, ит хўмрайиши, оқ қилмоқ, баччагар, нас босган, кўзинг кўрсити, шум бола, кўшмачи, манжсалақи, қизталоқ бола, худо урган бадбахт, зикна; худо урган одам, итдан туққан, қорнинг ошга тўймасин, жувонмарг бўл, теринг сангобда чиригур (сигир), гўштиг олақаргага хомталаши бўлгур, девона (сигир) аблаҳ, дўливачча, ўлгунча кузи тор, зикна мурдор, мулойим шупурги, санқимоқ, бақраймоқ, изгимоқ, салангламоқ²⁰ ва б.

Ғафур Ғулом асарлари тилида индивидуал характердаги ҳақорат сўзлари ҳам учрайди: - Хой, *хароми кўча*, яхши ўйлаб кўр, у ёқ - бу ёққа олиб кўйгандирсан? - деб сўради (“Шум бола”. 288)

Шоир насрий асарлари тилини кузатар эканмиз, унда эркаклар ҳамда аёллар нутқида фарқланадиган куйидаги эмоционалликка эга бўлган ҳақорат сўзларини учратдик. Эркаклар нутқида кўлланадиган ҳақорат сўзлари: *баччагар, ҳароми, ўлгур, ҳаром ўлгур, итдан туққан, қорнинг ошга тўймасин, жувонмарг бўл, тустовукка ўхшаб тумшаймай ўл, мулойим шупурги бўлмай, гермонинг ўқиға учиб кет, тузим кўр қилгур, хумнар, надарлаънат // надарингга лаънат, ахмоқ, манжсалақи, қизталоқ бола* ва б.

Шунингдек, Ғафур Ғулом асарлари тилида ҳақорат ҳамда эркалашни ифодаловчи эмоционал сўзларнинг ёнма-ён кўлланганини кузатамиз:

- Ҳа, *етим, тайлогим. қайси гўрларда* бесару сомон *йўқолиб кетдинг* ? (“Шум бола”. 256). - Нима қилиб *ивирсияпсан, болам?* (“Шум бола”. 290)

Аёллар нутқида эмоционалликни ифодаловчи ҳақорат сўзлари кенг кўлланади: *ўлгур, жувонмарг, зумраша, йигит*

¹⁹ Мисоллар “Ёлгор” повестидан олинди.

²⁰ Мисоллар “Шум бола” дан олинди

ўлгур, бетингни ел тусмасин, алдамчи, ифлос, қўшмачи, сатанг, бемаъни, дангаса ва б.

Турсун (парихонга таажжуб билан қараб туради). *Алдамчи, ифлос, қўшмачи, сатанг!* Туфув!.. (Чикиб кетади.) (“Эркимиз”. 411).

Юкорида санаб утилган эмоционалликни ифодаловчи ҳақорат сузлари бадиий асарда персонажларнинг характерини очиб бериш мақсадида услубий восита вазифасини бажаради. Масалан, “Ёдгор” асари персонажи Жўравой нутқида ҳақорат сўзлари ишлатилмаган. Фақат Меҳрининг “тузоғи” га илинган Жўранинг нутқида “келишилгандай” ҳақорат сўзлари ишлатилади: Яъни, “У мени **“чайқовчи”** дейди. Мен уни **“таитиқ, сатанг”** дейман”. (“Ёдгор”. 75)

“Шум бола” асарида қарғиш иборалари аёллар эмас, балки эркаклар нутқида жуда кўп қўлланган. Асар қаҳрамони “шум бола” нутқида сизирга нисбатан қўлланган қарғаш иборалари китобхоннинг кулгусини келтиради: *Гўштинг олиқаргага хомталаи бўлгур*, мен етиб боргунимча ўт чимдиб туради,... (215). Чунки. *эртага эганг ўлгур*, тутқалоқли сизирни у ўтлатгани олиб борса, чўт қўлтиқлаб меҳмондорчиликда юрсам, деган фикр бошимдан кетмас эди (216). Шу аҳволда типирчилаб ётган, *теринг санғобда чиригур* сизир бирдан ирғиб ўрнидан туриб, думини хода қилиб бир қочиб берди (215).. Лекин асар персонажи Хожи бобо нутқидаги қарғиш иборалари “шум бола”нинг нутқидаги қарғишлардан катта фарқ қилади: - Ҳали шунақами? - деди, - *тузим кўр қилгур?* (289). - Ҳу, жавдирамай *қўзинг курсин* (241). - Ҳу, мулойим шупурги бўлмай, *гермоннинг ўқига учиб кет!* (256). - Ҳу, *тустовуққа ўхшаб тумшаймай ўл*, нимага қараб турибсан... (284).

Баъзи “қарғиш ибораларнинг ўзи жонли нутқда баъзан суйиш, ёқтириш муносабатларида ишлатилади²¹: *Қизи тушмагур* анча етилиб қопти - я! (“Ёдгор”. 27). *Қурмагурнинг* кўкрагини қара, худди Ҳожимуконнинг кўкрагига ўхшайди, болдирини қара! (“Ёдгор”. 20).

²¹ Содикова М. Фелья стилистикаси. Тошкент: Фац, 1975. - Б. 91

Салбий муносабатни ифодаловчи баъзи бир хил сўзлар шахс, предмет ҳамда ҳайвонларга нисбатан қўлланади:

Кўй деган *ҳаром ўлгур* жуда *аҳмоқ*, асов ҳайвон бўлар экан (“Шум бола”. 204). - Кўр - эй, эй *ҳаром ўлгурлар*, кўр - эй, - деган мунгли овозини эшитдим (“Шум бола”. 206). - Вой, *аҳмоқ*. Ҳозир саратон. Саратонда жийда мёвалари данагига алиф ёздиршиш учун Маккага кетади (“Шум бола”. 142). - Нима деяпсан, *ҳароми*, бошқа шунча аравакаш отлар туриб, келиб - келиб, менинг бирдан - бир боқиб қўйган улоқчи отим билан сув ташийсанларми, падар лаънатилар? (“Шум бола”. 198). Бирор соат *санқизанимиздан* кейин, Омоннинг кетмони билан менинг ёғоч курагимни сотишга улгурдик (“Шум бола”. 147). Эчки бўлмагандан кейин боши оққан ёққа *санқиб* кета берар экан (“Шум бола”. 204).

Маълумки, субъект баъзан ўз ғазабини юмшоқроқ, маданийроқ шаклда ифодалаш учун курғур сўзидан ҳам фойдаланади. Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” асарига куйидаги сўз бирикмалари шу мақсадда қўлланган: *сабзиси курғур, йиғит курғур, мош курғур, тўти қурмагур, чойиш курғур. Курғур // қурмагур* сўзи бирикма таркибида қўлланиб норозилик маъносини ҳосил этади: Бундан ташқари, *мош курғур*, билмадим, қайси тошлоқда битган эканки, ҳадеганда очила бермади (176). Тун - телпакни пуштага қўйиб, сабзи ковлашга тушиб кетдик. *Сабзиси курғур* жуда ҳам битган экан, энг кичкинаси қайроқ тошдай (212).

Маълумки, ўзбек халқида қариндош бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам қариндошликни ифодаловчи сўзлар билан мурожаат этилади. Шоир асарлари тилида *камтир, ука* сўзларининг бир қанча маъноларда қўлланганлигини кузатамиз. Масалан: *ука* сўзи ўзбек тилида бир ота-она ўғилларидан кичиги (катта ёшдаги фарзандларга нисбатан) ҳамда ўзидан ёш эр кишига мурожаат маъносини англатади:

Акам-ку орқаворатдан: “Бўлди, - деяр эмиш, - мен билан борди - келди қилмасин. Унақа *укам* йўқ!”, деб юрган эмиш (“Ёдгор”. 14). -Эй, *ука*, - деди поччам, - энди бизларнинг вақтимиз ўтиб қолди (“Ёдгор”. 37).

Ғафур Ғулом асари тилида бу сўз давр тили рухани акс эттириш максасида ҳам қўлланган. Чунки асар яратилган давр тилида **ука** сўзи сингилга нисбатан ҳам ишлатилиб, жонли халқ тилида жинс жиҳатидан фарқланмаган. Масалан: Ўнинчи кунларга борганда йиглаб ётган болани кўриб, укаларимни койиётганилигини эшитиб қолдим:

- “Ҳой, Қумри ахир укангга қарасанг-чи, ичаги узилиб кетди -ку! Нонимни ёниб олгунимча овутиб тургин. Мен ҳозир бориб оламан”.

Ённки: “Абдугани, тура қол, оппок ўғлим, вақтлироқ бориб, укангнинг сутини олиб келиб бермасанг, кун қизиб кетса, олиб келгунингча айниб қолади”, деяр эди (Ёдгор “ . 28).

Мазкур матнга боғлиқ Жўранинг укалари Қумри, Абдугани эканлигини билиб оламиз. Чунки асарда қўлланган кампир тилидаги “... бу кун ҳам укаларингнинг кири чада қоладиган бўли-да “ (9) гапи таркибидаги **ука** сўзи Қумри ҳамда Абдуганиларга нисбатан ишлатилганини кўрамиз. Шунингдек, Ғафур Ғулом мазкур сўзни эрнинг хонинга мурожаатида қўллаганда ҳам, унинг (хотиннинг) ўзига нисбатан ёши кичик эканлигини эътиборга олган:

Ўртоғим менинг типчланганимни кўриб хотинини қистай бошлади:

- Меҳрихон, ҳой Меҳрихон! **Ука**, кел, қўй энди, соғ - саломат бўлса ўйнаб-қулиб катта бўлиб қолгандир, ўлиб кетган бўлса, айб эски турмушнинг кишиларга кафан бичишида. Мана бу ўртоғим доктор - ўзимизнинг ҳамшаҳар. (“ Ёдгор “ . 47).

“ Ёдгор” асарида қариндошликни ифодаловчи **буви, оппок ойи, дада, амма, хола, почча, опа, ака, эгачи - сингил** каби сўзлар ҳам қўлланган. Булардан **амма** сўзи Жўранинг нутқида ўз маъносида, **хола** сўзи эса Саодатнинг нутқида ўз маъносида қўлланмаган. Чунки Саодатнинг онаси Жўрага амма, отаси почча; Жўра билан Саодатнинг онаси опа - сингил бўлмаса -да, Жўранинг онасига Саодат **хола** деб мурожаат этади. - Саодат болагинам ҳам вафоликкина қиз: икки куннинг

бирида, “*хола-хола*” деб ҳолимдан хабар олиб туради (“Ёдгор”. 30).

Шоир асарлари тилидаги персонажлар нутқда ҳам қариндош бўлмаган шахсларга мурожаатда қариндошликни ифодаловчи сўзлардан фойдаланган.

Ғафур Ғулом асарлари тилида хурматни ифодаловчи *ўртоқ, ўртоқ доктор, биродар, оғайни, тақсир* каби эмоционал сўзлар эркакларга мурожаатда қўлланади.

Эркаловчи - эмоционал лексика уч гуруҳга ажратилади:²²

1. Қариндошлик муносабатини ифодалаган сўзларнинг эркалаш, кичрайтириш ҳамда эғалик аффиксларни билан қўлланиши кенг кузатилади. Масалан: - Нинни, ниннигина, *неварагинамдин* ўргилай, йиғламасин, йиғламасин, мана ҳозир бувингиз қўлни артади, дўндикқинам, ўзим бағригинамга босаман! (“Ёдгор”. 9). Мазкур матнда кампир (Жўранинг онаси)нинг нутқидаги *неварагинам* сўзида эркалаш шакли (-*гина*) ҳамда “эғалик аффикси (-*ни*) хиссий муносабатни ифодалаб, хиссий таъсирчанликни оширади”²³. Ғафур Ғулом “Ёдгор” асарида эркаловчи - эмоционал сўзлардан услубий восита сифатида шу даражада қўллайдики, ҳатто онаси номаълум бўлган “*невараси*”га меҳри тушмасданок, унинг болажон аёл эканлигини кўрсатиш мақсадида эркалаш шакли ва эғалик аффиксини ўринли қўллаган:

- *Болагинамнинг* таги ҳам бўкиб кетибди (“Ёдгор”. 13).

Асарда бундай шакллар кўп қўлланган: - Саодат *болагинам* ҳам вафоликкина қиз... (“Ёдгор”. 30). “Вой, *холагинанг* ўргилсин, омон бўлсанг, бир кун юварсан”, дедимда, унамадим (“Ёдгор”. 30).

Ғафур Ғулом ижодида ўзбек адабий тилидаги *қўли гул* ибораси *қўли гулгина* шаклида қўлланган: Барака топгурнинг *қўли гулгина* (“Ёдгор”. 30). -гина аффикси кўчма маъноли туёқ сўзи билан ҳам қўлланган: Сендан қоладиган *туёққини* (“Ёдгор”. 14).

²² Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. Автореф. дисс.док-ра филол. наук. Ташкент. 1980. - С. 23.

²³ Қўличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи. 1992.- Б. 14.

Шунингдек, Гафур Ғулом асарларида салбий муносабатни ифодаловчи *гул, тентак* сўзларини *-гина* аффикси билан қўллаб, эркалаш маъносини англатади: Мен лакалов, *гулгина* банда, лаққа учдим (“Ёдгор”.7). *Тентаккинангиз* совлатлиқгина йигит бўлиб қайтди -я, саллотлиқдан (“Ёдгор”. 16).

-гина аффикси киноя маъносини ҳам ифодалайди: Ана шу яллагичилиқнинг пулидан *эргинамиз* Раҳмат хожи бунчалиқ эррайим бўлиб юрибди (“Шум бола”. 250).

Эгалиқ аффикси киши исмларига ҳам қўшилиб яқинлиқ маъносини англатади: Йўқ, бу - менинг *Саодатим!* Вафоли *Саодатим!* (“ Ёдгор “. 41). Мен *Жўра акамларга* хат ёзмакчиман, гап - мапингиз борми, кушиб юборай, дедим (“ Ёдгор “. 25).

2. Гафур Ғулом хурмат ҳамда эркалаш маъноларини ифодалаш учун *-жон,- хон, -бой* аффиксларидан ҳам фойдаланган: Уйда сенлар туриб, мен хизмат қилиб юрайми? *Жўравой* бўлса - ўзимизники (“Ёдгор”. 27). - *Оталжон*, мусофирман, - дедим (“Шум бола” 171). - Мана шу ёруғ юлдузнинг оти нима, *отихон*? (“Шум бола”. 228).

Асарнинг бир ўрнидагина *Ёдгор* сўзи эркалаш аффикси *- бой* билан қўлланган: Менга хурматан кампир унга “Ёдгорвой, Ёдгорвой “ деб исм кўя бошлади (“Ёдгор” 14). Шунингдек, асарда Мехри ҳамда Мехрихон антропоними қўлланганки, унинг таркибидаги *-хон* аффикси эркалаш - хурмат маъносини ифодалайди: - Ўртоғим сўзини бўлиб, хотинига каради: - Айтаверайми, *Мехрихон*? (“Ёдгор”. 45).

3. Гафур Ғулом асарлари тилида эмоционал - буёқдор сўз ва сўз бирикмаларининг асосий қисмини эркалаш лексикаси ташкил этади. Айниқса, “Гафур Ғулом “Шум бола“ повестида бундай лексикадан моҳирона фойдаланган”.²⁴ Булар қуйидагилар: *жоним, бўтам, айланай, тойлогим, кўзичоқларим, чирогим, оппоққинам, ўргулай, бўйингдан гиргиттон, гиргиттон бўлай, ойимчахон, ойимпошиша, отанг айлансин* ва б. Бундай эркалаш сўзларидан ҳам ёзувчилар

²⁴ Абдулнаева Л. Кўрсатилган тадқиқот. - Б 24.

турли услубий мақсадларда фойдаланадилар. Масалан: **кўзичоқ** сўзи кўчма маънода 3-шахс шаклида болаларга нисбатан қўлланади: Сен хафа бўлсанг, мен ҳам хафа бўламан-да, **кўзичоғим** (Х.Н.). Ғафур Ғулом эса бу сўзни муллабачаларга нисбатан қўллаган:

Хутбани тугатгач, хонакоҳни тўлдириб ўтирган муллабачаларга қараб бир нутқ ирод қилди:

- **Кўзичоқларим**, эй фуқаронинг болалари! (“Нетай”. 30). Қани айтинг, **кўзичоқларим**, бу биздай фуқароларга марҳамат эмасми эди? (“Нетай”. 31).

Шоир кўчма маъноли **қароғим** сўзини фақат қозоқ аёли нутқида қўллаган: - Уй - бай, **қарағим**, тўғри жук қалбирингди не қилайин (“Шум бола”. 148).

Эмоционал - экспрессивликни ифодалашда истехзоли, кинояли сўзларнинг ҳам муҳим ўрин бор. Айниқса, “Шум бола” асарида қўлланган пичинг, кесатикка бой бўлган эмоционал - экспрессив лексика муаллифнинг моҳир сўз устаси эканлигидан далолат беради. Масалан:

Эшोनойим эшакнинг бу ҳаракатидан жуда ҳам завқ билан лаззатланиб, худди эшакнинг бўйнидан қучоқлаб олгундай бўлиб, унга хушомад қилар ва ширин сўзлар билан уни олқишлаб, ер ва кўкда йўқ севиначи эди:

- Вой, **онагинанг ўргулсин!** Вой, **қулоқларингнинг** кимирашига **ўзгинам гиргиттон бўлай!** Уни қаранг, ойимчахон, **қулоқлари** бирам **чиройли** кимирайдики... Вой, **эшакжонга жонгинамни қоқай!** (“Шум бола”. 191.)

Ғафур Ғулом ижодида ижобий муносабатни ифодаловчи **онагинанг ўргулсин, қулоқлари, ўзгинам гиргиттон бўлай, эшакжонга жонгинамни қоқай** каби луғавий бирликларнинг эшакка нисбатан қўлланиши, шунингдек эшакни эркалатиш мақсадида унга **-жон** аффиксини қўшиб, ундан стилистик восита сифатида фойдаланганини кузатамиз.

Ўзбек адабий тилида **куёв** сўзи қариндошликни ифодалаб, қизнинг эри (қизнинг ота - онасига ниисбатан) ҳамда энди уйланаётган ёки янги уйланган йигит (ўз кайлигига, хотинига нисбатан) маъноларини англатади. “Ёдгор” асрида бу

сўз мазах маъносида қўлланган. Чунки асар сюжетида маълумки, Жўра уйланмасдан “ўгилли” бўлиб қолади: Аввалгидай, “Ҳа, *куёв*, ўгилча катта бўлиб юрибдими?”, деб мазах қилишмайди (16).

Маълумки, баъзи сўзлар эмоционал - экспрессивликка кўра нейтрал бўлиб, фақат матн куршовидагина экспрессивликка эга бўлади:

- Юрагингиз дов бермаяптими, йигитча? *Дўппи, кийик - савлат*. денг-чи, бўлмаса?... (“Ёдгор” . 5)

Мазкур матндан йигит киши айтган ваъдасида (сўзида) туради маъноси англашилади.

Пушаймон оҳанги билан:

-Эсиз, эсиз йигитлик. Зап одамидан холис хизмат сўраган эканман -ку; бўлди-ей, эсизгина сирларим. Келлинг, ҳали ҳам бўлса *паранжисини тунга айирбош қиламиз*, - деди (“Ёдгор”. 6).

Мазкур матндаги *паранжисини тунга айирбош қиламиз* бирикмаси ҳам йигит эмас экансиз, яъни гапингизда турмаяпсиз маъносига ишора этган. Шунингдек, Ғафур Ғулومнинг “Шум бола” асари тилидаги “қувноқ хазиллар инсоннинг қийин психологик ҳолатини юмшатади ва уни рухий зарбадан олиб чиқади. Бадиий асарда муаллиф хазил сўз ва ибораларга кўпроқ мурожаат этади”²⁵. Асар тилида *арзонкул* киши, *девона* сигир, *тентак* сигир, *жисини* сигир, *сарқани* иштаҳа, *бедаво* қорин, *мошкичириназ* хотин, оғзига келганини *ўтласин*, *йўгон* дуо, овқатнинг *хашакироқлигидан* таажжубланмоқ, зотдор кушлар, таги кўрган кушлар, кашка пашша, нам тортиб қолмоқ (хижолат тортиб қолади), соғиниб ичагимиз узилди ва б. Баъзи кесатик, пичинглар китобхоннинг қулгусини қўзғатади. Масалан: Энг охири узоқ мунтазирлик ва азоблардан кейин *хурматли мошкичири* тайёр бўлди (176). Мен бечора *мошкичирининг азобини* беками -кўст торганим ҳолда хурсинардим (176). Лекин ўзингиз ўйланг, бировни

²⁵ Казяков Ш. Семантико - стилистические особенности эмоционально - оценочной лексики драм Хамзы Автореф. дисс канд. филол наук. Ташкент, 1990. - С. 19.

тандирга камаб, устига ўтириб музыка чалсин, деб *қайси қонунда ёзилган экан?* (177).

Ғафур Ғулумнинг сўз устаси эканлиги унинг янги, оригинал ифодаларни яратишидадир. Масалан: Домла олюмоннинг орасида қолиб кетди. Пима бўлди, билмайман. *Тирик бўлса бирор зўрдан чиқиб қолар*. ўлган бўлса худо раҳмат қилсин (“Шум бола”. 170). Оғзим, жағим, тишим жодидек, истаган *хашақли қирқиб чиқаришига ярайди* (“Шум бола”. 181). Биттанг бу ерда қол, биттанг *ота мерос бошиг тошдан бўлгур* сигирим бор, шуни олиб чиқиб, экиндан бўшаган ернинг уватларида етаклаб юриб боқиб келасан,... (“Шум бола”. 214). Омон *сизир зўини тилга келганлигидан* кўрқиб кетиб, қопни ташлаб юборди (“Шум бола”. 222).

ҒАФУР ҒУЛОМ НАСРИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНING МАВЗУИЙ ГУРУХЛАРИ ²⁶

Ғафур Ғулум насрий асарлари тили лексикасининг тарихий-этимологик қатламлари жиҳатдан кузатилса, дастлаб генетик жиҳатдан сўзлар 2 гуруҳга – ўз ва ўзлашган қатламга бўлинади. Тил луғат составини тарихий-этимологик нуқтаи назардан текширганда, аввало тарихан келиб чиқиши нуқтаи назаридан ўзбек тилининг ўзиники бўлган сўзлар белгилаб олинади.²⁷

Бундай сўзлар ижодкор асарлари лексикасининг асосини ташкил этган. Ёзувчи асарида соф туркий сўзларни ўринли ишлатгани тилнинг кенг имкониятларидан унумли фойдаланганлигидан далолатдир. Шунингдек, ёзувчи асарларида ўзлашган қатлам сўзларини ҳам ниҳоятда маҳорат билан ишлатганлиги ажралиб туради. Шоир ҳар бир сўзни қўллашда асар матни руҳидан келиб чиқиб бадиий тасвир воситаси сифатида адабий тилнинг лексик имкониятлари ҳисобланган омоним, синоним сўзлардан маҳорат билан фойдаланган. Бадиий асар лексикасининг кўп қирралиги ёзувчининг сўз бойлигини намоён қилувчи ёрқин мисоллардан биридир.

²⁶ Ғафур Ғулум насрий асарларида қўлланилган турли соҳаларга оид сўз ва атамаларни мавзуй гуруҳларга бўлишда биринчи умумлаштириб кўрсатишга ҳаракат қилинди. Аслида ижодкор асарларида бир печа ўшлаб тематик гуруҳлар мавжуд бўлиб, улардан намуналар келтирилди, холос.

²⁷ Юқоридаги асар. 56-бет.

Ғафур Ғулом насрий асарлари лексикасини мавзуий гуруҳларга бўлиш шуни кўрсатадики, ижодкор ўз асарларида турли соҳаларга оид сўзлардан кенг фойдаланган. Бадий асарнинг тематик жиҳатдан ранг-баранглигини кўрсатиш мақсадида уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиб кўрсатдик:

1. **Атоқли отлар.** киши исмлари: имом Ҳасан, имом Ҳусайн (145 б.), Наби миршаб (146 б.), Жомил баққол (146), Сойибназар куйчи (150), Илёс бўрдоқи (130), Миршаб султон (151) кабилар.

2. **Уруғ этник номлар:** лўли (146), козоқ (148), ўзбек (150), рус (17), така-туркман (17), қирғиз (22) ва бошқалар.

3. **Қавм-қариндошлик терминлари:** ота (132), кампир (145), қиз (135), она (136), сингил, ука (136), бола (137), ойи (137), ўртоқ (137), амма (137), эр (137), почча (138), ағайни (138), ўспирин (141), ўртоқ, бўйинчадўз (145), ога (11), жиян (15), тоға (15), амаки(15) кабилар.

4. **Инсон аъзолари:** бурун (136), чакка, юз (137), оёғ (139), бут (140), оғиз (140), қорин (140), қулоқ (140), кўз, қорачиғ (141), бел (141), сағри (141), жусса (141), ичак-чавоқ(144), димоғ (144), соқол (144), мўйлов (148), қўл (149), башара (144), қош (8), соч(8), тиш (8), яғрин (9), кўкрак (9), чаплаш қошли (11), қулоч (11), панжа (11), бармоқ (11), бош (11), кўз (11), тизза (11), билак (15) ва бошқалар.

5. **Кийим кичик атамалари:** олача яктак (135), сурп яктак (136), чўнтак (135), енг (135), лиша (135), тўпи/тўппи (136), қалпоқча (137), қўлқоп (140), этак (141), пойма-пой сағри ковуш (144), иштонбоғ, иштонпюча (143), рўмол (144), енг (144), саллоти шим (144), қуроқ (144), сахтиён махси (144), лахтақ, кўйлак-иштон (145), белбоғ (147), кийиз чакмон, наMAT қалпоғ (150), кўк мовут шим (150), жамол (8), беқасам тўп (9), қийик (9), сурмаранг шоҳи салла(18), кўк мовут камзул (18) кабилар.

6. **Таом билан боғлиқ номлар ва унинг масаллиқлари атамалари:** палов, туз, қалампир, масаллиқ (136), гуруч, сабзи, гўшт, ёғ (136), қовоқсамса (136), пиёз (136) маяк (136), тухум (148), хамир (137), қатиқ (139), шовла (141), сақич (142), букор, сақич, қора сақич (143), чой (148), бурда нон, сўк курт(148), туя курт (148), тариқ гўжа (148), қовоқ зоғора (148), жигар кабоб

(148), картошка самса (148), оқшок бўтқа, умоч, бугдой гўжа, тарик гўжа (148), увра ош (148), зоғора (149), ачинкираган увра (149), қаймоқ (149), муздек айрон (150). Ҳалфона (136), ошхона (11), буфет (11), пиво, ароқ, коньяк, ичкилик ва закуска (11). шўрданак (12), қобили шўрва (16), чўзма газак (17), шиколад (26), шампан (26), каклик гўшти (26), манти (26), нос (26) қабилар.

7. **Жой номлари:** Қўқон (130), Тошкент (131), Тиконли мазор (131), Қургонтеги (131), Узун (131), Қоратош (134), Яланғори (134), Олмазор (134), Қашқар (135), Ирбит (135), Хитой (135), Лайлакмачит (135), соғбон (137), Ачабод (141), Чўлималик (145), Кўктерак (145), Чин (146), Истанбул (146), Бешёғоч (150), Отчоғар (17), Чилдухтарон (17), Қизилқум (21), гунбази Абдулла, Музаффархон сардобалари (21).

8. **Дарёлар номи:** Золариқ суви (150), Қурдум дарёси (131), Солор (9), Чотқол ирмоқлари (22), Сир (дарё) (22), орол (22), ховуз (29) қабилар.

9. **Паррадалар, қуш номлари:** тўти (129), қалхат (133), суттими, баллиқчи, читтак, қумри, итолғими, қирғий, миққий (133), зоғ (133), даканг хўроз (138), хўроз, каклик, бедана (138), сава, булбул, майна (138), қарчингай (21), лочин (22), кабутар (23) ва бошқалар.

10. **Касб-хунарга онд атамалар, майда касибликлар:** бешиқчи, тароқчи, Дўкчи(131), мешқоб, отбоқар, ҳаммол, сўфи, фойтин, арқон товлоччи, ноғора-чилдирма қоплайдиган, тўқимдўз, чегачи (132), бўёқфуруш (134), мўйнадўз (138), чироғбон (132), газламафуруш (134), мумфуруш (134) бўёқфуруш (134), қинтикар (135), кўн, этик тикар (135), бўйинча тикар (135), этикдўз (135), мўйнадўз (138), ошпаз (148) ва бошқалар.

11. **Ўйин номлари:** кураш, ботмон-ботмон, оқ теракми, кўк терак, кўшин боши, минди-минди, ўғри келди, бекинмачоқ)131), ошиқ ўйини, ёнғоқ ўйини (133), тўн ўйини, ёнғоқ ўйини (131), ўк, камалак отиш, ялонғоч пойга, от ўғриси (132), рамазон айтиш (132), ит уруштириш (138), ҳуштакбозлик (150), машқ (9), гармон (13), цирк(20), девятка, йигирма бир – карта ўйин турлари (21).

12. **Гул номлари:** гулибеор, гулираъно, гулисафсар, гулиҳамишабахор, кўконгул, қалампиргул, намозшомгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул (138).

13. **Уй-рўзгор буюмлари, хўжаликка оид атамалар:** қозон, чўмич (136), керосин чироги (136), фонусишиша (132), хурмача (139), сопол тоғора, тоғорача, хумдон, хум, хурмача хўқа(144), кулча совун, яхнак совун, мум шам (144), кетмон (147), ёғоч курак (147), товоқ (148), аркон (149), меш (139), челақ (150), ер тандир (136), хужра, айвон (136), ўгинхона (136), ўчоқ (137), ўқлов, (хамир ёйгич) (136), чўпкофия, тўрқовоқ (138), хўржин (145), кўрпа- ястук(15).

14. **Кундалик зарур буюмлар атамалари, матал, ясама жисмлар номлари:** кулон-қўргошнн(132), соат, мугуз соққа, етти пликли керосин чироғ (132), кўғирчоқ (136), бухор танга (139), кўндок (139), коса (139), қирмагул қозик (140), кумуш қошиқ (140), дарвоза (141), савагич (141), галвир, гардиш, ёғоч шақилдоқ, ёғоч бешикча (141), чирмандачи (142), курак, кўрпа эгна (143), сақол тароқ (143), устара (144), газчўп (ўлчовметр) (145), стол-стул(11).

15. **Мато, газлама атамалари:** чит, бўз, паплин, хушвақт, чидаганга чиқарган, бургутчит, роҳат-бадан, мадиналола сурун, тик, шайтон тери (145) пойтавабон мол(газмол), лунггибон мол (144).

16. **Уй ва ёввойи ҳайвонлар атамаси:** мушук (132), от(135), кулранг товуғ(136), ов този (139), кўппак, лайча кучук, бароқ мушуги(138), йўлпашша,(138), бит, бурга(143), дангари пашша (144), саман от(148), товуғ(148), қўй(149), тўқли(149), эчки, улоқ (150), сигир, бузоқ, ғунажин, буқа, хўкиз(150), қирчанғи от (150), наврузий бедана (7), илон(9), йилки (21), Кўчқор (21), арслон (22).

17. **Сон-санок, хажм, вақт билан боғлиқ масофа, томон, оғирлик, ўлчовли, бирликларини билдирувчи сўзлар:** қадоқ (142), миркам икки (143), икки-уч(143), қуйи, паст, ўнг, чап (143), қадоқ (совун) (144), етти иқлим (144), газ (145), уч ярим сўм (145), челақ-челақ(148), бир товоқ (149), тўқкиз пул (149), бир

мири (149), кўшок-кўшок кўйлар (149), меш (150), ҳамён (151), ўн беш чоғлик туя (227) кабилар.

18. **Савдо-сотикқа оид атамалар:** бозор (145), раста, мол, савдогар (143), атторлик (143), атторлик жиҳози (143), «Бит бозори», растаси (144), чайқовчи (144), кўтармачи (оптом сотувчи (145); арзон (145), харидор (145), лахтафуруш (145). дастмоя (145), даллол (147), савдолашиш (147), танга(147), бозори касод (147), нақд пул (148). биттангайи ашраф (148), сотувчи (148), паттачи (149), жиллоб (150), ақча (151), манат (12), капейка (12), сўлкавой (13) ва бошқалар.

19. **Дарахтлар, полиз экинлари, мевалар:** қовун (138), жийда (дарахт) (142), данак (142), ковок (148), пиёз (149), тарвуз (149), ўрнк (9), олма (9), бодринг (16), барра пиёз, кашнич, райхон (16), тол (31), терак (31), чинор (29), япрок (30).

20. **Иқлим, фасл, ҳафта, кун, вақт билан боғлиқ сўзлар:** саратон (142), кеч (143), иқлим (144), жума, кун (143), савр ойи (7), киш (7), тўрт фасл (7), кўклам (7), баҳор (7) ва бошқалар.

21. **Ҳарбий терминлар, қурол-яроқ атамалари:** саллот (144), қилич (150), тиг (8), қалқон (17), қилич-қалқон (17), байроқ (7), икки бошли бургут ҳайкал (17), извош (18), почетный гражданин-Николай ҳукумати тарафидан берилган мансаб (18), унтер-офицер (18), чест бермоқ (18), погон, форма (18), кўчер – махсус ҳарбий арава-улов (18), извош (18), солдат (19), ханжар (23), қилич (25), камар (25), жазо отрядлари (32) кабилар.

22. **Безак, оройишга оид атамалар:** кўзмунчок (143), думалоқ упа (143), «Ё Али» деган танғали кумуш узук (151), дурри Адан (8), лаъл (8), қора хол (8), сурма (8), олтин гирдоб (9), олтин қафас (кўнгил) (9), зарҳалли (10), сипоҳлик (18), олтин хошияли ёқут тугма (18), ойна (25), партўшак (25), фил тишидан безатилган хитой столи (25), олтин кўндоқ (25), мармар даста(25), чинни қалпоқли лампа (25).

23. **Касаллик, дори-дармон атамалари:** ўлдирилган симоб (143), кўтир яра (143), индов ёғи (143), хуи(и) ёғи (ярага қарши) (143), мози, занжабил, санойи макка, кучала (143), ҳалилайи занг (кувват дори) (143), балзам мой (яра дори), томир дори (143),

калампир мунчок (143), иситма (15), йўтал (15), тойиб (15) кабилар.

24. **Китоб, асарлар, бадний жанр, шоирлар тахаллуси:** киссасул анбиё (143), хурилик (143), шеър (8), мисра (9), оҳанг (9), ҳажви игчи эшон ва Завкий (34). Баччагар сагирик шеъри (35), Муқимий, Нисбағий, Улфат, Завкий (35) ва бошқалар.

25. **Коинот ва табиатга оид атамалар:** ёмғир (7), шабнам (7), ҳаво (7), кўёш (7), кўк (осмон) (?), ним ой (8), бут ой (17), тоғ (20), уфқ (21), майса (21) шабада (21), изгиринли водий (21), қора булут (22), тутун (23), окшом (23), коронги кеча (23), куз (29), шом (29), шафақ (29) кабилар.

26. **Инсон ҳолати ва кайфияти билан боғлиқ сўзлар:** кулган қиз (7), шўх (7), сипоҳлик (7), вазминлик (7), буйдок қаҳқаҳа (7), сайёҳ ошула (7), ишвали чак-чак (7), маст хайқирик (7), чапани ўспирин (8), рақиблик (8), топишмоқ (8), муштлашмоқ (8), дилдор амри (8), ҳақоратли қалб (8), кўнгил йиғлаши (8), ишвали кўз (8), кулаётган юз (8), хайқирик (9) ва бошқалар.

27. **Маҳкама, унвон, даража ва ҳуқуққа оид сўзлар:** (Комил) даҳвоши (16), (Сойиб) юзбоши, маҳкама, Чорсу (16), жангоҳ (16), Ҳадра, раста оқсоқоллари (16), оқсоч (14), қоровул (16), савдо саркорлари (16), Эликбоши (16), маҳалла имоми (16), почетный граждани – Валихўжа Эшонга берилган унвон (18), губернатор (18), фармон (18), жаноб (18), адъютант (18), князь (18), қози (18), пристав (18), губернатор (18), дума (19), боёнлар (19), саркор (20), мир (20), вазир (25), саркарда (25), йўл руҳонийлари (25), ўзга улуғлар (25), Станца начальниги (28), городской (28), агроф, қишлоқ волостлари (28), мулозим (28) ва бошқалар.

28. **Диний тушунчаларни ифодаловчи сўзлар:** мусулмон (16), имом (16), мачит (17), Шашқол домла (17), хонақоҳ (17), «Нашраҳ» - қуръон сурасининг қисқарган номи (17), Таборак (17), ҳазрат (18), тақсир (18), муллавачча, домла (19), «Ло илоҳа» (25), азон (29), фақиҳ (29), муфти (29), аълам (29), мударрис (29), авом (29), сўфи (30), хоноқоҳ (30), фотиҳа (30), қори бола (30), қуръон тиловати (30), дуои холис (30), хутба (30) фарзи айн (30), сидқи ихлос (30), эшон (31), муриду мухлис (31) кабилар.

ИСТЕЪМОЛ ДОИРАСИ ЧЕГАРАЛАНГАН ЛЕКСИК БИРЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ – УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Лексика тилшуносликнинг бошқа соҳаларига нисбатан тез ўзгарувчанлиги билан характерлидир. Тилнинг бойиши янги сўзларнинг кириб келиши, маъно кенгайиши ёки торайиши шунингдек, уларнинг шаклан ва мазмунан эскириши фаол қўлланишдан пассивланишга томон ўтиши каби ўзгаришлар натижасида кўринади. Ҳар ҳолда эскирган сўзлар фавқулодда бутунлай истеъмолдан чиқиб кетмайди. Бу эса ёзувчи ва шоирнинг ўзига хос услуби билан боғлиқдир.

Истеъмол доираси чегараланган лексика жумладан, эскирган сўзлар хусусида рус тилшунослигида ҳам баъзи бир қарашлар мавжуд. Архаизм ва историзмлар умумий тарзда эскирган сўзлар сифатида қайд этилган.²⁸

Сўнгги йилларда систем тилшуносликнинг махсус йўналиши тарихий тилшунослик тилнинг ҳар бир бирлигини мустақил ҳолда олиб, даврлар бўйича унинг тараққиётини ўргангани, ўзига хос қонуниятларини аниқлаб боради. Систем лексикология эса ушбу луғавий birlikлар орасидаги муносабатларни аниқлайди, уларнинг ҳозирги моҳиятини очишга ҳаракат қилади.²⁹ Архаиклашган сўзларнинг синонимик қаторларидан бирининг асосий туркий эканлигини, иккинчисининг араб тилига оидлигини, учинчисининг эронийлигини ва бошқаларининг эса ўзбек шеваларидан олинганлигининг аҳамияти йўқ.³⁰

Ижодкор, айниқса ўзининг тарихий мавзуга оид асарларида ўтмиш давр руҳини аниқ ифодалаш мақсадида эскирган сўزلардан фойдаланади. Бу эса унинг сўздан фойдаланиш услубини ўзига хослигини белгилашда, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда қўл келади.

²⁸ Шапский И. М. Лексикология современного русского языка. М., «Просвещение» 1972. стр. –144

²⁹ Нетьмагов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари – систем лексикология ва тарихийлик. Т., Ўқитувчи. 1995. 35-бет

³⁰ Юкоридаги асар 35-бет.

Эскирган сўзларни илмий таҳлил этиш фақатгина ижодкор тили услубини аниқлаш учунгина муҳим бўлмай, балки, ёзувчининг тарихий мавзуга бағишланган махсус асари тили ўзгачаликларини кўрсатиш, қолаверса, эскирган сўзларнинг этимологиясини аниқлашга ҳам имкон беради. Булар давр тили нуқтаи назардан чегараланган лексик қатламга мансублиги, ҳозирда баъзи шева ва диалектларда сақланиб келаётганлиги, замонавий тил манбаи сифатида янги маънода ишлатилаётганлигини ҳам аниқлашга ёрдам беради. Ўзбек тили лексикасида эскирган сўзлар бирмунча ўрганилган³¹ бўлса-да, ҳар бир бадний асар тили доирасида махсус тадқиқ этилмаган.

Эскирган сўзларнинг асосини ташкил этган историзм ва архаизмлар функционал жиҳатдан чегараланган лексик қатламга мансуб бўлиб, фақат архаизмларгина ўзининг синонимик қаторига эга.³²

Илмий адабиётларда, нарса-предмет ёки ҳодиса замонавий бўлиб, унинг ўтмиш номи ёки атамаларидан бири истеъмолдан чиқади, эскиради, дейилган.³³ Архаик сўз ва формаларнинг ўз муқобиллари бўлиши билан историзмдан фарқланган ҳолда улар эскирган сўзлар сифатида баднийликни оширишда, ўзига хос услуб яратишда реал тарихий воқеа-ҳодисаларни конкрет тасвирлаш имконини кўрсатади.³⁴

Эскирган, шу билан бирга янги кириб келган сўзларни синонимик қатор сифатида алмашлаб қўлланилишида Гафур Гулом насрий асарлари тили лексикаси ўзига хосдир.

Сўз санъаткори томонидан ишлатилган сўзларнинг аксариятини қўлланиш доираси чегараланмаган умумистеъмолдаги лексика ташкил этиб, улар ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг барчаси томонидан кенг қўлланади. Лекин шу билан бирга шоир асарлари тилида истеъмол доираси чегараланган лексика ҳам мавжуд бўлиб, улар бадний асар

³¹ Қарани. Мугалибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Т.: 1959, 150-бет, Раҳматуллаев Ш.У. Архаизм ва историзм. Научные труды. ТашГУ. Вып. 211, 1963. Қиличев Э. Бадний тасвирнинг лексик воситалари. Т. Фан, 1982. Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. Т., Фан 1989.42-бет. Ўзбек тили лексикологияси, Т.: 1981, 148-бет.

³² Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: Ўқитувчи. 1986 41-бет.

³³ Ўзбек тили лексикологияси, Т., 1981. 147-бет

³⁴ Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. Т. Фан, 42-бет.

тилининг жозибadorлигини оширишда муҳим ўрин тутди. Гафур Гулом асарлари тилида эскирган сўзлар – историзм ва архаизм, диалектизм, профессионализм (касб-хунар лексикаси), жаргон, арго ҳамда вульгаризмларни кўплаб учратамиз. Ижодкор асарларида қўлланган сўзларни ҳам илмий тадқиқотларда тасниф этилганидек кенг истеъмолдаги лексика ва истеъмол доираси чегараланган лексика каби гуруҳга ажратиш мумкин.³⁵

Эскилик бўёғига эга бўлган историзмлар ва архаизмлар истеъмол доираси чегараланган лексикага мансуб бўлиб, улар Гафур Гуломнинг «Шум бола», «Нетай», «Тирилган мурда» каби насрий асарларда давр колоритини яратиш мақсадида қўлланган.

Историзмлар тарихга оид нарса-ҳодисаларни билдирувчи сўзлар бўлиб, Гафур Гуломнинг «Нетай» насрий асарларида кўплаб учрайди. Историзмларнинг стилистик жиҳатдан қўлланишига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:³⁶ 1) одамларнинг ижтимоий келиб чиқишига кўра номланиши; 2) диний муносабатларни ифодалаш; 3) кийим-кечаклар, оёқ кийими, уй-рўзғор буюмларини номлаш; 4) вақт (йил ва кунлар) номини аташ.

Ўзбек тилида юқорида санаб ўтилган гуруҳлардан энг кўп қўлланадигани одамларнинг ижтимоий келиб чиқишига кўра номловчи ҳамда касб-хунарни ифодаловчи историзмлардир. Бадий асарда қўлланган историзм сўзлар маълум бир стилистик вазифа бажаради. «Нетай» асарида қуйидаги историзмларни учратамиз: подшо, амир жаноблари, раста оқсоқоллари, қози, бойвачча, боён, мулозим, вазир, саркарда, раста оқсоқоллари, дўкондорлар, жаноби олий, қози, бой, бойвачча, мулла, имом, мулозим, вазир, саркарда, рухоний, муфти, аълам, мударрис, косиб, ҳаммол, кул, қарол, оқсоч, саройбон, пахтачи, мачит, намоз, рўза, извошчи ва б.

Гафур Гулом «Нетай» асарида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида юз бераётган воқеа-ҳодисаларни ҳикоя

³⁵ Ўзбек тили лексикологияси Т.: Фан, 1981. 11-бет.

³⁶ Қаранг: Абдуллаева Л. Кўрсатилган тадқиқот. 28-бет. Чориев Ё. Некоторые вопросы лексики поэта Гафура Гуляма. АКД. Тошкент, 1972.

этаётгани учун ҳам рус тилидан ўзлашган историзм сўзларни ҳам қўллаган: пристав, кучер, генерал-губернатор, губернатор ва б.

Диний муносабатларни ифодаловчи *рўза, намоз, муфти, аълам, руҳоний, имом, эшон, мачит, мударрис, мадраса* каби тарихий сўзлар ҳам учрайди.

Ғафур Ғуломнинг «Нетай» ва «Ёдгор» асарларида аёллар кийимига хос бўлган фақат *паранжи* сўзи ишлатилган.

Ғафур Ғулом асарларида историзмлардан тарихий воқеа-ҳодисаларни реал тасвирлаш ҳамда асарга тарихийлик ранги бериш учун фойдаланган.

Ғафур Ғулом асарлари лексикасига эътибор берилса, жамият тарихи билан боғлиқ муҳим ҳодисаларни тасвирлашда эскирган сўзларни ўринли ишлатганлиги, ундан моҳирона фойдаланганлиги кўзга ташланади. Булар ўз ва ўзлашган қатламга оид сўзлар ҳисобланади: ридо – бўйинга ўраб елкага ташланадиган оқ чодир; восила – восита; ғажурлик – душманлик; тумтарок – тантана; ялов – байроқ; довул – икки ёнига тери қопланган чилдирма; соқит – жимжит; шукуҳ – савлат; дабада, тантана; хиддат – шиддат; китли – гуруҳ, тўда; алам-байроқ; туғро-герб; дағдага – жонланиш; эпкинлик – ҳушёрлик; толотумли – мавжли, тўлкинли; шаккок – оғзи бузук; эпкин – чакқон; басма-бас – мусобақа; жангжу - жангавор; шовуш – яхлит муз маъносида; ложувард – кўм-кўк; ифор (ипор) – хушбўй хид; хижо – бўғин; адоғиси – наригиси; фўртон – тўлқин; жушбуш – ҳаракат; тебраниш; ақида – ишонч; жабр – алгебра; тотиг – жазо; мужда – хушхабар; паргар – циркуль, меназ – чехра; тамиз қилмоқ – тозаламоқ; китоба⁹ – девор ва тошларга ёзилган ёзув.

Сўз санъаткорларининг кўшган индивидуал ижодий ҳиссаси адабий тил тарихи учун илмий аҳамиятга эга. Забардаст ёзувчи тилининг фонетикаси, грамматик қурилиши, лексикаси ва услубий хусусиятларини назарий ва амалий таҳлил этиш бутун бир давр адабий тилининг такомиллашиш жараёнларини белгилашда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Шоир ўз ижоди жараёнида турли нутқ қатламларидан фойдаланиб, архаизм, историзм ва ўзлашган сўзларни қўллаш орқали ўз даври тили таракқиётининг фаол аъёнларига риоя қилганлигини намоён

этган. Гафур Гулом ўз асарларида истемол доираси чегараланган ўзлашган қатламга мансуб сўнгги даврлар тили учун эскирган арабий сўзлардан ҳам унумли фойдаланган: Заъфар-сариқ, тавоф – айланиш, юз-кўз суртиш, музаффар – голиб, ғалаба қозонган, фотиҳ – очувчи, забт этувчи; лашкарбоши; шукуҳ – савлат, дабдаба; шуур – онг; ҳиддат – шиддат; муҳтадир – кучли, кудратли; раъвари наъра – момоқалдиروقдай хайкирик ва бошқалар.

Шоир томонидан форсий сўзларнинг бирмунча эскирган кўринишлари ҳам ўринли қўлланган: қишти қор – деҳқончилик; оби ҳаёт – тириклик суви; гулгун – қипқизил; увадабанд – эски кийим бош демак ; жунбуш – ҳаракат, тебраниш; беният – орзусиз; паргар – циркуль; нажмурда – сўлғин, эзилган; яхбаста – музлаган; рўбару – ғалаба қунига дуч келмоқ; хамёза – эсноқ; печ бапеч – қатма-қат; жобажо бўлмоқ – амалга ошмоқ; моҳирўй – ой юзли, ҳарид – сотиб олмақ. «Ҳар бир амру фармонларига шикастлик билан қойим турмоқлик, аввало худо, дуввум подшо ҳазратлари, севвум биз каби устозларни хушнуд қилгай.» (Нестой, 31).

Биргина ушбу жумлада давр тили руҳини сингдириш учун бир неча чет сўзларини танлаб, атайин қўллайтиди. Булар, амр, фармон, шикаста, қойим, аввало, дуввум, ҳазрат, севвум, устоз, хушнуд ва бошқалар. Шунингдек, шоир эски ўзбек тилининг ўз даврига хос сўз ва сўз формаларидан ҳам ўринли фойдаланган. Турмоқлик, қилгай каби.

Гафур Гулом асарлари тилига эътибор берилса, қўлланилиш доираси чегараланган лексикага, тарихий функционал хусусиятга эга бўлган эски сўзлар қатламига тез-тез мурожаат қилган. Шоир уларни керакли ўринларда ўтмиш давр тушунча ва тасаввурларни замонавий нутқда зарурият туфайли ўринли қўллай олган. Жумладан шоир бадииятида архаизм ва историзм талабига мувофиқ, унинг лексик, фонетик, грамматик жиҳатдан эскирган кўринишларининг барчасини учратиш мумкин. Архаизм ва историзм ҳисобланган сўзнинг имловий ва талаффуз шакллариининг эскириши, сўз, унинг морфематик бўлаги, яъни ўзак ёки қўшимчалардан бири пассивлашиши, шунингдек сўз

маъноларидан бирининг ҳам эскириши мумкинлиги кузатилади.³⁷ Масалан, шоирнинг Қозон шаҳридаги Мулланур Воҳидов номли завод ишчиларига бағишлаб ёзган (1936 йил) «Шеър ва сабун» шеърининг ушбу мисрасида ориту-тозалаш сўзи «Дунёни оритуга етар кучимиз» тарзида қўлланган. Бунда ориту сўзи матнда лугавий ўз маъмун моҳиятини сақлаган ҳолда қўлланган. Шоир бу ўринда арханзмнинг фонетик ўзгарган шаклидан фойдаланган.

Матндаги Ориту сўзининг ўзаги ори – бўлиб, -т, -у кўшимчалари эса XIV-XV асрлар эски ўзбек тили ёзма манбаларида фаол қўлланган феълнинг орттирма даража – т, ундондан кейин –ўт//, ит//, -ут кўшимчалари – у эса (т) ур//, -т (ур) аффиксларининг бирикуви асосида ҳосил бўлган – (и) ту(р) тарзидаги қисқарган формасидир.³⁸

Аслида лугатларда бу сўз ариғ, ориғ, аримок, аритмок, арилмак – покиза, соғ тоза, тиник, тозаланмок, аримок, покизаланмок тарзида учрайди.³⁹

Шоир ушбу шеърини «Шеър ва собун» деб атаб, уни детал сифатида бир-бирига киёслаб, «шеър» халқ, жамият фикрини тозалайди, тиниклаштиради, маънавий озиклантиради. «Собун» эса жисм, инсон аъзоси, кийим бошни тозалайди, атроф-муҳитни покиза этади. Мажозан бутун дунёни поклашга, халқлар ўртасидаги тозалик, соғ дўстликка, илиқликка даъват этади. Шоир биргина соғ туркий ориту сўзи орқали туркий халқлар, хусусан ўзбек ва татар тилларининг бир-бирига яқинлигини, сўзининг қўлланиш доирасини, маъно кенгайиши ва торайиш ҳолатини ижодкор сифатида чуқур англаган сўзшуносдир.

Ғафур Ғулом бадийяти тили лексикасида эскирган сўзларнинг энг кўп учрайдиган тури лексик архаизмлар ҳисобланади. Уларнинг аксарияти ўз қатламга оид сўзлардир; алёрчи – майхўрлик ва фоҳишабозликка бошловчи маъносида; йўқсил – пролетар; ялов – байроқ; тўқал – кемтик; кам-кўст; сезиш – дунёқараш маъносида; адағиси – наригиси; пучмақ – бурчак ва бошқалар.

³⁷ Ўзбек тили лексикологияси.. Т.: Фан, 1981 149-бет.

³⁸ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Т.: Ўқитувчи. 1973. 187-бет.

³⁹ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. Т.: 1953. 23-бет

Эскирган сўзлар, шоирнинг 30-40 йиллардаги ижоди маҳсулида ранг-баранг кўринишлари қўлланган. «Шум бола»да шундай жумлалар бор: «Бола-чақалари бўлмаганидан уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас – йиғинчоқли». Ушбу жумлада йиғинчоқли сўзи – тартибли, саронжом-саришта, ихчам маъносидида қўлланган феъл формасидир. Бу феъл формаси ҳозир ҳам баъзи шеваларда сақланиб қолган.

Шоир ижодида эскирган сўзлар турларидан бири архаизмларни архаик сўз ва архаик маъно каби икки турга бўлиб кўрсатиш мумкин. Биринчидан, архаик сўз ўз-ўзидан маълум бир сўзнинг яна бир янги синоними пайдо бўлиши, замон талаби билан қўлланишда фаоллашуви асосида унинг дастлабки атамаси архаиклаша боради. қуйида ўғри - қўли эғри – кисовур каби синонимик қаторлардан қайси бири архаиклаша борганлигини кўрамиз: *Олдинда қимсан – Султон кисовур* (25-бет). *Бирорта ўғри ёки қўли эғрининг ҳадди бормикан. Кисебир: Бозорга ури аралабди:* (115-бет). Аслида ушбу жумлалардан бирида қўлланган *кисебир – кисовур, қўли эғри, ўғри – ури* сўзларига нисбатан ўз даврида неологизм сифатида янги кириб келган сўз ҳисобланади. Ҳозир эса тилимизда ушбу ўзлашган *кисовур – кисебир* сўзи архаиклашган.

Архаизмнинг иккинчи кўриниши архаик маъно эса бирмунча чуқурроқ таҳлил этилишни талаб этади. Лексик архаизмларнинг ушбу тури илмий адабиётларда семантик архаизмлар деб юритилади.⁴⁰ Бунда кўпмаъноли сўз маъноларининг бири эскиради.

Илмий адабиётларда бу ҳақида бир-бирига қарама-қарши фикрлар ҳам мавжуд. Лекин архаизм ўз ичида икки гуруҳга бўлинади. Архаизм – сўз ва архаизм – маъно.

Архаизм – сўз бир маъноли сўзнинг эскириши, архаизм – маъно эса сўзнинг лексик маъноларидан бирининг эскиришига айтилади.⁴¹ (Ҳар ҳолда семантик архаизм, яъни барча маъноларининг эскиришига ишора қилмайди) Масалан ейинди –

⁴⁰ Ўзбек тили лексикологияси. Т.: 1981. 149-бет

⁴¹ Раҳматуллаев Ш. Архаизм ва Историзм. Тошкент Давлат Университетининг илмий асарлари. Чик.211 244-бет.

гайёр бўлди маъносида, тотиг – жазо, ғаров – қамишининг бир тури, уддабурон – чевар қўллар, мураламоқ – қарамоқ, ковшанмоқ – чайналмоқ, жағилламоқ – қайнамоқ маъносида, телмурмоқ – қарамоқ, узонмоқ – чўзмоқ, узаймоқ маъносида каби. Ушбу архаик маънога оид сўзларнинг баъзиларини архаик – диалектал сўзлар гуруҳига ҳам қўшиш мумкин.

Хуллас, Гафур Гулом асарларида эскирган сўзлар - архаизм ва историзмларнинг ўзига хос оригинал кўринишлари қўлланган. Чунончи эскирган сўзларларнинг фонетик *муни (буши) лузум (лозим), ўри (ўери), ўлди (бўлди)*, орфографик *йиғга (жиғга) эҳтиром (ихтиром)*, акцентологик яъни талаффузи ўзлашган *кисовур-кисевир*, грамматик жиҳатдан эскирган *айтадургон (айтадиган)*, лексик *боён (бойлар), ўтиражак, тикмоқ (экмоқ)* фразеологик *совуқ дийдор, итдан туққон* каби кўринишлари ижодкор услубининг эмоционал - экспрессив бўёқдорлигини кўрсатади.

Ишлатиш худудига кўра чегараланган тил ҳодисаларидан яна бири диалектизмлар бўлиб, унинг лексик диалектизм туридан бошқа грамматик диалектизм, фонетик диалектизм каби турлари ҳам мавжуд. Гафур Гулом ижодида шева хусусиятларидан шу даражада меъёрида фойдаланганки, уни ортиқча ишлатиб, нутқни оғирлаштирмаган, сунъийлаштирмаган. Бу эса ёзувчи томонидан бадий асарда персонажлар тилини индивидуаллаштириш учун ва услубий микдорларда атайин қўшиш демакдир. Масалан, «Шум бола» асарида қўлланган қуйидаги матнга эътибор беринг:

-Йигитлар, - деди ўзбек, -ичларингда имон шариятни биладиган, ўлик жувотирганларинг борми?

Бу нутқ ўзбекнинг нутқидан олинган бўлиб, биз *жувотирган* сўзини ишлатишига кўра қипчоқ диалектига мансуб деймиз. Лекин мазкур диалектнинг ўзига хос хусусиятлари *йигитлар, биладиган, борми* сўзларида эътиборга олинмаган. Асарнинг бошқа ўринида худди шу ўзбек нутқида йигитлар сўзи *жигитлар* тарзида берилган: Бир *жигитимиз* новкасланиб қаза қилган эди (161). Ёки бошқа бир ўзбекнинг нутқида ҳам худди шундай диалектал хусусиятларни кузатамиз:

- Ҳа, ҳ, тўғри, бозорда жарчи, ўн беш ёшли увил бола жуголди, топганга бир тўкли, деб юрганини эшитдим, - дебди яна бир «гувоҳ» (181).

Мазкур мантда кипчоқ диалектига хос бўлган *увил (ўғил), жуголди (йўқолди)* сўзлари учрайди. Худди шу ўринда *тўғри, топганга* лексик бирликларини ҳам диалектал шаклда қўллаш мумкин эди.

Ёзувчининг «Нетай» повестидан олинган ушбу тўргликка ҳам эътибор берайлик:

Бу элнинг ошиб келдим девонидан

Жиртилди сағри этигим товоидан

Тўккан элда Такадай жўрайдим

Қувгин қолдим хонимнинг жомонидан (22)

Ушбу мисралар Сурхон ва Қашқадарёда яшайдиган камбағал деҳқон ва чорвадорлар тилидан айнан айтилган терминлардир.

Ёзувчи асарларида шундай диалектал сўзлар борки, улар бадий адабиётда кам учрайди; улар фақат муайян шева вакиллариининг оғзақи нутқида учраши мумкин. Масалан: Қаяққа қочяпсанлар, оқчамни бериб кетларинг (158 б.).

Шунингдек, ижодкорнинг асарлари тилида *қуздук* (220), *ғиёвандлардек* (223), *ишим унгалгани* (223), *говурти* (178), *товуқ* (178), *жуварни гўжа* (184), *ўқлов* (137), *турмучламоқ* (136), *султи* (170), *дулвор* (136), *чошка* (210), *повкосланмоқ* (172), *дагилламоқ*, *хирна* (154), *оловни жўнаштирмақ* (137), *пук бериб қўймоқ* (177), тусини ел есин каби диалектизмларни учратамиз.

- Қойил қолди, хазрат, кўп хунарни биламан, деганча бор экан, *чокқа* уста экан (169). Мен янга бир додлаб кўрай, дедиму бу ишнинг бизга нафи тегмаслигини билиб, *хан қолдим* (167); Ёғни қоғозга *турмучлаб*, липпамга қистирдим; *-Говуртинг* борми?; - Нонни ушат, чойни ич, қўмакайлик қилмай, яхши чайнаб ея бор, болам (236).

Яна шуни қайд этиб ўтиш лозимки, Ғафур Ғулом асарларида қўлланган баъзи диалектал сўзлар аста-секин ўз даври тили манбаи сифатида адабий тилга тўлиқ ўзлашиб кетган. Масалан,

адабий тилда «кўпликнинг «сизлаш» маъноси, асосан, **-инглар**, «сенлаш» маъноси **-ларинг** шакллари ёрдамида ясалади». ⁴² Худди шу шакл ва маъно Ғафур Ғулом ижодида учрайди. Масалан, -Йўк, меники бўлди, ўзларинг бир бало қилиб амаллаб қўя **қолларинг**, - деди Омон (165). Кун чошка бўлиб кетди, кўйларни бозордан қолдириб, **сенлар** салқинда ухлаб ётибсан, иттан тукқанлар (210). Бундай ўзлашнинг аксарияти шеваларда сақланиб қолган тарихий, эскирган сўзлар эвазига кўпая борди. **Дарга, баковул, бўркин, манглай, чўнг, дунги** ва бошқалар.

Ўзбекситон худудида кўп замонлардан бери турли касб-хунар тармоқлари тараққий этиб келган. Шулардан Ғафур Ғулом асарларида куйндаги касб-хунар атамалари ҳам истеъмол доираси чегараланган сўзлар сифатида тилга олинган.

Оталаримизнинг кўпчилиги майда косиблар, **қоровул, ходимгар, мешкоб, отбақар, ҳаммол, сўфи, фолбин, арқон товлайдиган, ногора-чилдирма қонлайдиган, тўқимдўз, чегачи, совунгар, савдогар, ошпаз** ва ҳоказо бўлганликлари учун уларнинг қулидан хунарларини олиб ёки уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди («Шум бола» 132). Бу чироғларни ҳар куни кечқурун нарвон кўтарган чироғбон керосинидан, пилигидан хабар олиб, шишасини артиб ўзи ёкиб, азонда ўзи ўчириб кетади (132). Омоннинг отаси Турсунбой ака **қаламтарош пичоқ қилади** (134). Ит Обиднинг отаси Зоҳид **яканчи** (эски-гуски йиғувчи) эди. Бит Обиднинг отаси Расулкўзи ака **кин тикар эди** (135). Туроббойнинг отаси Зиямат ака **гузафуруш** эди. Йўлдошнинг отаси Бува ака бўлса **кун этик тикар эди**...Солиҳбойнинг отаси Юнус ака хофиз эди. Абдулланнинг отаси Азиз ака **керосинфуруш** эди. Уста Миразиз **этикдўзликда** менинг устам (135). Аммамнинг эри **мўшадўз** – косиб (138). ... **бўйинчадўз** Омонбийнинг ўғли Хусанбийни учратиб қолдим (145). Мен ота касбимдан барака топмайдиган кўриндим. **Лахтакфурушликка** ўтдим (145). ...**савдогарларнинг, ханилотларнинг, дўкандорларнинг** арава-арава юklarини ортиб тушириб берар эдилар (243). Битта **масхарабоз** келиб, мени туртиб даврадан чиқариб юборди (245). **Сурнайчи** –

⁴² Шабдурахмонов Ш. Ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқувчи. 1980. 370-б.

карнайчиларнинг олдида биринчи қаторда томоша қилиб турар эдим (245).

Бу ўринда шуни айтиш жоизки, ижодкор асарларидан маълум бир касб-хунар кишилари ўртасида қўлланадиган лексемалар ўрин олмаган, балки бу касб-хунар номлари, асосан, «Шум бола»нинг нутқида, яъни у китобхонни ўзига таниш бўлган шахслар билан таништираётганда ишлатилган.

Маълумки, Гафур Ғулом ижоди гуллаб-яшнаётган бир даврда санъат, адабиёт ва маданиятимизнинг барча соҳасида бўлган ўсиш, ўзгаришлар ўзбек адабий тилимиз лексикасида ҳам ўз аксини топган эди. Албатта, буюк санъаткоримиз ҳам бу ўзгариш ва ривожланишларга оид лексик бирликлардан фойдаланган.⁴³

Моҳир сўз устаси ўзининг назмий, айниқса, насрий асарларида жонли халқ тилидан фойдаланишга имкон кидирган, анча муваффақиятга эришган. Ёзувчи асосан умумхалқ ўзбек тили лексикаси ва жонли сўзлашув тилига хос сўзлардан маҳорат билан фойдалана олган. Асар руҳига мос сўзлашув диалоглар ундаги бир хил такрорий сўзлар ижодкор томонидан персонажларнинг мажоз табиатига, характериға мос усулларни топа олган. “Шум бола” асаридаги бундай қўллаш усулини ушбу диалогда кўраимиз. Сарибой бўлиснинг ҳар бир гаида такрор қўлланадиган иннайкейин сўзига эътибор берайлик:

1 – Хўш, иннайкейин қандай қилиб синди? Рўзғорда менинг пичоғимдан бошқа пичоқ қуриб қолган эканми? (-бет).

2.... Қандай олма пишибди.... Иннайкейин? Шу пишган олмани териш керак.... Иннайкейин? Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Ёзувчи асар бадиийлигини оширишда персонажлар тилини индивидуаллаштиришда, бадиий жозиба беришда қаҳрамонларни жонли сўзлашув тилида гапиртиришга ҳаракат қилган. – жоним Самад, билмаюрсанки, бозор касодлар, ўрода даъво айлаюб, қўноқлари инжиймоқ ўлмаз, - Қўнагинг ким ўзи, ога? – Бир мусофир кўжа сарватдор. Тошкент пулларини

⁴³ Бу ҳақда қarang: Мухаммаджонова Г. Ғулом шеърларининг баъзи бир тил хусусиятлари/Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Т.: Фан, 1965. 147-154-бетлар; Б.Қориев. Ғулом шеърини тили. Т.: 1994.

зурна чагириб қимор ўйнаюрлар. Сағошмоқ ўлмаз. Хони сўйла, на истаюрсан? (“Нетай”, 12). Бу ўринда ёзувчи бузук тил элементларидан фойдаланиб, персонаж нутқини айнан келтирган. Бу усул илмий адабиётларда дағал, оддий сўзлашув лексикаси дейилади. Бундай оғзаки нутқ (дағал сўзлашув) лексикаси сифатида вулгаризмлар алоҳида ажралиб туради. Бунга ҳақорат англатувчи сўзлар ёки лексикализациялашган иборалар киради. М.: итвачча, окпадар, падарлаънат, бузук, фоҳиша, жувонмарг, баччағар, гўрсўхта, муттаҳам, зумраша, итдан туққан ва бошқалар. Дағал сўзлашув лексикаси услубида яратилган қарғишлар ҳам бадний асар тилининг халқчиллигини, реал воқеаларни рангин ишланган ҳолда аниқ ва равшан ифодаланидадир. М.: -хой, жувонмарг, зумраша тагин кўчагами? (13-бет); - Ҳа, хизматинг бошингни есин! – деди домла, - эшакни сўйиб кўйибсан-ку, падар лаънат (171-бет); - Ҳой, итдан туққан, бу қилигинг нимаси?! Агар бутун ёлғон қилсанг, мен хонавайрон бўлар эканманда, тур-э, падарингга лаънат сенинг, корнинг ошга тўймасин сенинг, жувонмарг бўл! Ҳайданг бу каззобни. Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, ёзувчи қарғишга оид сўз ва ибораларни бевосита “Шум бола” асари бош қаҳрамони тилидан, Шум боланинг сўзлари, ҳаракатлари билан тасвирлайди. Ёзувчининг асосий мақсади қаҳрамон ҳатти-ҳаракатини, унинг болаларча содда, равон, ҳамма учун тушунарли бўлган нутқни, ҳозиржавоблик хислатларини реал кўрсатиш бўлса, ундан ташқари воқеа ҳодиса тафсилотларини ўқувчи кўз олдида реал тасвирлашдан иборатдир.

Ишлатиш доираси чегараланган қатламлар сифатида яна жаргон, арго, вулгаризмлар каби ҳодисалар ҳисобга олинади. Ғафур Ғулوم асарлари тилида ҳам “бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб ишлатадиган сўз ва иборалари – жаргонлар”⁴⁴ ҳам қўлланган бўлиб, улар персонажлар ҳатти-ҳаракатларини ёрқинроқ ифодалашда стилистик восита сифатида хизмат қилади.

⁴⁴ Хожиев А. Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2002. 39-бет.

Масалан: Домла газаб билан менга қараб, “*Хинзир*” дедн-да, кўйлагини ечиб, оқ иштони билан ҳовузга тушиди. Бу “*хинзир*”⁴⁵ дегани нима дегани экан? Сўкканимикан? “Қойилман” деганимикан? (“Шум бола” 168). ... *бисоти багал* орттириб, кўйни-кўнжимиз тўлиб, сен же – мен же – шаҳарга иззат-обрў билан тушиб борсак ёмон бўлмайди (161) Ҳозир таътил вақти бўлгани учун кишлоқларда *табдили ҳаво* қилиб юрибмиз (161).

Арголар ҳам асли жаргонларнинг бир кўриниши бўлиб, тарбияси бузуқ, кўли эгри шахслардан иборат кичик гуруҳнинг ўзигагина тушунарли бўлган лексемаларга айтилади. Масалан:

...Бугун кечаси бир амаллаб қочамиз.

- Куругдан куруғ –а!

- Ҳа, бўлмаса, нима қилар эдинг, том тешиб, тим урумидик?

- *Муздини чиқариб* кетсак бўлар эди.

Бояги, мен домланикида, эшонникида юравериб ҳийла кўли эгриликка ўрганиб қолганман. Эгаси йўк мол афандиники деган, маъкул гапга кўникиб кетганман. Омонни йўлдан чиқариб, бойнинг бирорта молини ўлжа қилиб кетиш пайида эдим (220).

Юқорида келтирилган матндаги *муздини чиқармоқ* бирикмаси “ аламини чиқармоқ” маъносида қўлланган.

Кўйидаги матнда кўкнори сўзини яширин кўллаш учун “қора” ҳамда “*қорахон*” сўзларидан фойдаланган:

- Болам, бу гап-ку икковимизнинг ўртамизда қолсин, тагини худо уриб анови “қора”си кургурдан тотиниб-потиниб юрганинг йўқми? – деди.

- Қораси нимаси?

- Биз ейдиган “қорахон” бор-ку, ўшани айтяпман.

- Ўзим гиёҳвандларнинг ахволини кўриб юрибман, Ҳожи бобо, мен бу захарни оғзимга олмайман, тепамда худо бор (266).

- Қўркма, сени сўймайман, мен *ём-ём* эмас (“Шум бола” 172). Бу гаптаги *ём-ём* - афсонавий вахшийлар, одамхўр маъносида қўлланган.⁴⁶

⁴⁵ Хинзир – тўнғиз. Бу ҳақда қаранг: Ғ.Ғулом. Асарлар. Ўн томлик. Бешинчи том. Т.: 1973. 424-бет.

⁴⁶ Бу ҳақда қаранг: Ғ.Ғулом. Кўрсатилган асар. 424-бет.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Ўзбек адабий тилининг бугунги тараққиёт даражаси унинг тарихий-тадрижий ривожланиш босқичлари билан белгиланади. Ўзбек тилининг лексикаси бойиши жараёнини кузатиш бадий асар тили ва унинг услубий хусусиятларини диахроник ва синхроник йўналишда ўрганиш тилшуносликнинг асосий вазифаларидан биридир. Наср тили маълум даражада назм тилидан фарқ қилади. Наср тилида маълум жой хусусиятларини ақс эттириш жараёнида қахрамонлар нутқи орқали диалектал сўзлар касб-хунарга оид атамалар, жаргонлар ва шунга ўхшаш лексик воситалардан кенг фойдаланилади. Наср тили лексик жиҳатдан бадий услубнинг ажралиб турувчи туридир. Бу жанрга хос хусусиятлар, ҳар бир асарнинг ўзига хос лексикасида намоён бўлади.

Ўзбек тили лексикасини ўрганишда Ғофур Ғулом насрий асарлари ўзига хосдир. Ижодкорнинг турли мавзуга бағишланган бадий асарларида бадийликни ошириш, шу билан бирга ўқувчида реал тасвирий ҳолатни ишонтира билиш, эмоционал бўёқдор сўзлардан фойдалана билиш ўзига хос услубда адабий тил нормаси сифатида тасвирай олиш сўз санъаткоридан катта маҳорат талаб этиши кузатилади.

Академик Ғофур Ғуломнинг бадий асарларида ҳаётнинг турли жабҳаларига тааллуқли бўлган сўз ва атамалар ижодкор услубига хос ўз бадий ифодасини топган. Бу эса, албатта, сўз санъаткорининг дунёқараши билан боғлиқ кузатувчанлик, турли соҳаларга бўлган қизиқувчанлик, айниқса, гуманистик гоялар билан йўгрилган ижтимоий, табиий соҳаларга нисбатан чуқур мулоҳазакорликдан дарак беради. Сўз устаси асарлари оддий халқнинг майда қосибликдан тортиб, бозор муомаласи савдо-сотиқ билан боғлиқ ўзаро муносабатлар, шунингдек турли тоифадаги инсонлар ҳаётида рўй берган ҳодисалар, ижтимоий-иқтисодий масалалар тафсилоти ижодкор тафаккуридан чуқур жой олган.

Адабиётлар

1. Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. АДД. Т.: 1980.
2. Абдурахмонов Ф. узбек тилининг стилстик норма лари нутк маданияти масалалари. Т.: 1973.
3. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. узбек тилининг тарихий грамматикаси. Т.: 1973.
4. Алишер Навоий асар лари тилининг изоҳли лугати. I-IV. Т.: Фан, 1983-86.
5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. Т.: 1985.
6. Бобосва С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. Т.: Фан, 1989.
7. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. Т.: 1991.
8. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. М.: Высшая школа. 1981.
9. Дадабоев Ҳ. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги бир маънодошлик хусусида ўзбек филологияси масалалари. Т.: 2002.
10. Дадабоев Ҳ. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных памятниках XI-XIV вв. Т.: Ёзувчи. 1991.
11. Данияров Х.Д. Опыт изучения джскающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Т.: Фан. 1975.
12. Дониёров Х. Сўз санъати. Т.: 1962.
13. Жуманазаров Ю. Тил ва услуб. Т.: 1973.
14. Каримов С.А. Язык и стиль произведений Зульфии. АКД. Т.: 1982.
15. Мукаррамов М. Ўзбек тилида сифатлаш. ЎТА, 1973. 6-сон.
16. Махмутов А. Архаизмы и историзмы в Казахском языке. АКД: Алма-ата. 1963.
17. Мутоллибов С. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. Т.: 1959.
18. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асарлари. Систем лексикология ва тарихийлик. Т.: Ўқитувчи. 1995.
19. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Т.: 1993.
20. Мухаммаджонова Г. Фафур Ғулом шеърлариининг баъзи бир тил хусусиятлари. Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Т.: Фан. 1965.
21. Рахматуллаев Ш. Архаизм ва историзм. Научные труды ТашГУ. Вып. 211. 1963.
22. Сафарова Р.Г. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. Т.: Ўқитувчи. 1996.

- 23.Самадов Қ. Ойбек – сўз санъаткори. Т.: 1965.
- 24.Содиқова М. Фейл стилистикаси. Т.: 1972.
- 25.Стратеп В.В. Арго и арготизм. –В сб. «Труды комиссии по русскому языку». Л.: 1931.
- 26.Саид Ахмад. Йўқотганларим ва топганларим. Т.: Шарқ. 1993.
- 27.Тўйчиев Б. Ўзбек тилининг тараккиёт босқичлари. Т.: Ўқитувчи. 1996.
- 28.Фозилов Э. Ҳаёт ҳақиқати ва сўз қудрати. ЎТА, 1979. 1-сон.
- 29.Чориев Б. Фафур Ғулом шеърляти тили. Т.: 1994.
- 30.Шаннский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1965.
- 31.Шомаксудов А. Ўзбек тили стилистикаси, I-II қисм. Т.: 1974.
- 32.Шоабдурахмонов Ш. Моҳир сўз санъаткори, ЎТА, 1973, 4-сон.
- 33.Шоабдурахмонов Ш. Ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи. 1980.
- 34.Шамсиддинов Ҳ., Мадвалиев А. Лексик семантик усул билан термин ясашига доир. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараккиёт перспективалари. Т.: Фан, 1986, 106-107 бетлар. 1959, 4-сон.
- 35.Шукуров Н. Гафур Ғуломнинг тилдан фойдаланишидаги маҳоратига доир. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари».
- 36.Яриев Б.Я. Язык поэзии Максуда Шайхзоде. АКД. Т.: 1979.
- 37.Ўзбек тили лексикологияси. Т.: 1981.
- 38.Ўзбек тилининг изоҳли лугати. I, II томлар, М.: 1981.
- 39.Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. Т.: 1953.
- 40.Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т., 1986.
- 41.Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Т.: Фан, 1982.
42. Қодиров П. Тил ва дил. Т.: 1972.
- 43.Қодиров М. Бадий асар тилини ўрганиш масалалари. ЎТА, 1987. 3-с.
- 44.Қўнгулов Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Т.: 1980.
- 45.Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. Т.: 1975.
- 46.Ғафур Ғулом. Асарлар. Ўн томлик. Бешинчи том. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973.
- 47.Ғафур Ғулом. Асарлар. Беш томлик. Тўртинчи том, Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1968.
- 48.Ғафур Ғуломнинг бадий олами. Т.: Фан. 1984.
- 49.Ҳамидов З. Сўз санъати ва санъаткор маҳорати. Т., 1991.
- 50.Ҳамидов З. Ўзбек тили тарихи муаммолари хусусида, ўзбек филологияси масалалари. Т.: 2002.
- 51.Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2002.
- 52.Ёкубов Ҳ. Ғафур Ғулом.Т.: 1959.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
Ғафур Ғулом - сўз санъаткори.....	6
Ғафур Ғулом асарлари тили лексикаси.....	7
Эмоционал – бўёқдор сўзлар ва уларнинг стилистик қўлланиши.....	16
Ғафур Ғулом насрий асарлари лексикасининг мавзуй гуруҳлари.....	26
Истеъмол доираси чегараланган лексик бирликлар ва уларнинг функционал-услубий қўлланилиши.....	32
Хулоса ўрнида.....	45
Адабиётлар.....	46

Босишга рухсат этилди 23.04.2003. Ҳажми 3 босма табок.
Бичими 60×84 1/16. Адади 250 нусха. Буюртма 114.
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Унiversитети
босмахонасида чоп этилди.